नं० ४५२ ४-घ

शुल्बसूत्रवृत्तिः

पत्राणि ८२ (४३ एवं ४४ संख्यांकं पत्रमेक मेवास्ति)

नं० ४५२४-घ 4524

4524 Common.

82

नं० ४५२४-घ

शुल्वसूत्रवृत्तिः

पत्राणि ८२ (किन्त्वत्र ४३ एवं
४४ संख्याकं पत्रं
एकमेवास्ति)

ॐ

सुधवतो
१०५०

तौ ५

शु०ए०च० १ श्रीगणेशाय नमः ॥ विघ्नं पद्मभुजं नत्वा गणेशं नैमिषत्र्यास्थितः । गृहं म्नाजोऽभिवितः
सूनुः सूर्यदासस्य धीमतः १ स्वयं कृतस्य सिद्धांतवार्त्तिकस्य मया यं न्याकरोति शु
स्त्राणां वनिबालाऽवबुद्धये २ रज्जु सूर्यमाहं वस्यामः कर्मणां फलवत्त्वं च
तत्त्वचार्थिकारीतस्वरूपं च मगणवतां कात्यायनेन वाजसनेयिकपंचदशशाखो वि
लोकाय कल्पसूत्रे निबद्धतामतिपादितमस्य कर्मणः कालस्य वदेशोऽपि तत्तत्त्वा
दृष्टेन स्पष्टितः सर्वे स्त्रातिशयेन वकेवल्यं दर्शमिदं शुल्बं परिशिष्टं स्वभाषावते
तोपनिबद्धं तच्चकर्काचार्यैर्गणयत्पविद्या व्याख्यातमसाभिश्चोपपत्तिमद्दर्शि
तेन वार्त्तिकेः अर्पयितं तथा पितृत्वेन मात्रापोंयं पायहवे प्राहृदं निविष्टत एस० २

एतदेवं निर्णेयमारभ्यते ॥ २३ ॥ एवं तत्त्वः ॥ २३ ॥ स्वभावेनेऽस्माद्वितीयोऽर्थं मंत्रः मानक
र ज्ञात्मित्वपर्थः ॥ २ ॥ तितंय मानमनि ह क्रिः ॥ २३ ॥ [illegible] नेने तिनावर्त्ते विकारके सं
ज्ञापयामिति यज्ञः । तत्र प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । ज्ञुरमामंरषदेवामर इति देवत्र परि
च्छेदिकायां रज्जोर्वः स माहः समपास्य नर इति समामः देवत्र परिच्छेदाः ज्ञुराए
नपाधा । एतं तवृक्ष्यामः ॥ यद्ध दृशजि । शं क्रोः पाशोप तिमुच्य निरं च्छेनेन गाः ह्वी
न्वाद द्विणए पूर्वादिशों हरं तीत्या । दिना । प्रतिज्ञा चैका शिष्यबुध्यनु रूपज्ञा
य कृता । यपातद र्थिनो च प्रवर्त्तेः । एव श्रुत्वा धिका रिविशेष भव ग्नं पांते भवंति
चात्र श्लोकारस्फन्काम गवते व श्लोकाः प्रमाणयतोक्तः हरव्याहृः परि मा

२३ए·च गणज्ञः समस्तनिरंछकः समस्तो भवेत विद्वान्सुच्छवित परिपछका-
२ ति। संख्याप्रतिपादकं गणितशास्त्रं। परिमाणं मानविधिः समेन सूत्रेण
निरंछकः। आकर्षकर्ता परिछकः शिल्पादीनां। यद्युक्तं। शास्त्रबुद्धिवि-
भागज्ञः परशास्त्रकुतूहलः। शिल्पिस्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं स्वस्थाददीतमतीः
सदेति। तथा। तिर्यक् मान्यास्त्र सर्वार्थैः प्राग्वं मान्यास्त्र योग विदुक-
2 रणानां विभागज्ञो निस्रो ह्युक्तम्। स्वकर्मसु। सर्वार्थैः सर्वप्रयोजनैः शिल्प-
स्यान्याप्रयोजनं ये विवितं तथा प्राग्वं मान्याकरणानां करणानि तत्काप ए॥० २

द्रुणापानां। कर्ममहं तु नित्यो युक्तो ऽन्नकृतः। तिर्यङ्मानुषादयः पंचरश्मयो व
स्यंते॥ ॥समेशं कुं निरवाय शं कुं हं मित यार ज्या मं ड लं पररिलिख्य
येत्तरे ख्ययोः शंकोर्न छायानिप नतिनत्रशं कून्नि हं तिसाभाची॥ ॥
मार्तंडो भास्वान्विघ्नता सा चार्कोदयोपलक्षिता। अर्कोदयपर्वता नितु
त्रणी निपाते। न त्राध्यंभ्रावीत चैवमत्य हं सात्तुमश्चको र तित्र ज्ञान
येदं सत्वे। हमत्वं सु वो ज जस्या म ह व ते ऽस मतयास्थि त्याज्ञे यां पदुं कं॥
न तज्ज्ञा स्त्र म म न्य त्र ज्ञा न्य ज्ञा स्त्र मा म वेत्ता। नान्य हूं रं त्र मा हू ईं का

प्र॰ ए॰ १८

न्यत्स्वात्वाहन्तुर्मवेतायथाजलंहमंतयेवति छिछस्येवमन्यन्त्वायथावत्तं स्वत्वेगाम्त्रा
२. मितंमभितमेवमन्यन्त्वायथाम्त्रांतिगोचलिङ्गतमाहन्त्वमपिद्रुरमेवममच्छत
पोजननरुरमणम्त्रांतांन्नांमहूरं।यथाचहत्त्वमंतद्वयाकर्षणगतेमापमा
नमनुसारेवमन्यद्वेगादिकंनातत्रमहमन्त्वकारणमकारोऽन्योऽविग
3 र्निकोक्तेःकीलितैनैकीलनेमहजेपयकृहत्त्वहमा — योःदडयाप्नानेकृद्ध
तिर्यगन्योऽन्तरांकितकेःकीलादिनाप्याजनीयादंडःहमतपाद्वापाःस्रतमे
तलंबहत्वंतुवंमार्यहस्तघातःस्रस्लेऽम्नपुगमेमकातिर्यग्दंडगतांस्रवले

शीत स्थलं परापदमग्निमयेहायपाविधि। अंके पावस्थानामतिमध्ये संस्थिता
समामावतः शंकुजलदर्शने चोक्तं। षडंगुलपरिणाहं द्वादशांगुलमुच्छ्रितं मठं
वा स्थापयेत्। एवं शंकुं कुर्यात् द्विशोधतः। षडंगुलद्वादशांगुलयोर्विकल्पो लाघवहेतु
त्वसाधनत्वेन व्यवस्थितः। परिणाहः शिरो विस्तारः। तथा। एकतस्त्व स
जु स्त्री दृष्टेः खात्। द्विः समममायतः। शंकुः कार्यस्तु स्त्रुवद्वैस्त स्थाने गमयेन्महीं। मा
दशमात्रो हविर्यस्ते पूर्व जलदर्शनं जलस्थितः। शंकुरेम शिरः। कार्यस्तु स्था— ईनि
खानयेत्। एकतस्त्व एकत एव हस्त्वमी करणं यंत्र दर्शनेन तन्तूवत्। तःलो दिस्त

रुप्र० ७

तिसारकाक्षेपलक्षणमर्थात् अर्हं मुविनिखतदिति अर्हमिति हत्वा ख्याति
योऽसावाक्षेपलक्षणं हविर्यज्ञे पौर्णमास्यादिहविर्यज्ञसाधनमुक्तं वेदोक्तं साध्यं।
आमशिरः। अ — — शिरः इत्युक्तशिरसो हि मुहूरेण हननेनं गमहेतः। ए
तेनयत्नप्रयोगयुक्तस्तत्र तपाशंक्यः कार्यान्ननुमानाविशेषोपदेशेन
दृष्टमदृष्टंगाकेवनाविशेषं परपामः। अत्र तु हूरूदर्शोऽन्येन शंकनाभा
वायथा च छायागंरूदस्यं हनेमविशान्निर्गच्छत्साधुर्दोगंपाठ्यातामु छि
हारोप्यकेः। इति वितस्तिमामाणखरवादिगएमुहूरत्नयाशंकलेनताने रवयःसा छि

रा०
७

तत्समपरिधिनहःप्रक्षांतरं वा चतुरस्त्रं मुहूरंक्ष— षोडशांगुलमायतं त्रिवि— क
मणीयं घनदारुमच्छ निर्मितास्य बिंदुं मुष्ठिमार्हीका— तेरणमोनत्रकम
णीयं शंकुहननरूपकमणाहीं। शंकोः साम्यनावच्छिन्नेः प्रकारस्तु त्रस्म
ट्टुकैः। स्थ्यसतःशंकोर्विपादेन मानेन वितते ईलं। स्वये छेकोः समंताद्वृ
त्तमारचयेत्सुधीः तत्र मध्ये निहितशंको सांख्येशंकुमिति गुरोः। श। ताका
निर्वापि वृत्र दिग्गताभिः स्पर्शे दष्या तदंतेस्पर्शशंकमनतुल्प. साछ्कुरी

स्त.ए.व. त्रगुरितिः । छायामावशान्ति मे ॥ विघ्नार्थं तु हन्तांतरं वक्ष्यामि । सत्त्वज्ञो ध्या
५ त्रमी स्वान्तं यिनी स्कन्दमाहमा भद्र स्कं चरेम शान्त स्तु मा ना धिका या त्र
धरे योगाम्नि छत्ता शान्तिवान्ने जीतेव वैणवीवा विधीयते ॥ सत्त्वह म
5 यतः पाशावित्व तापरहकर्म स्थि ॥ सत्त्वं मु जमयी कार्या स्त्री स्तुपरि मि
श्रिता । कान्त्याय नो वदन्त्येव मरवो ढा कुशा बल्बज्जे स्थिति । यात्रछमा स्था श्रीरा०
नहीनानाधिका भवतीति तावशी हठात्सत्त्वः कार्ये नितान्त पंचाविवते ५

त्यादि तु मौंजं त्रिवृद्दूर्ज्ज व्यामित्यादिना धर्मोपकरणरज्जुपरतयाप
दुर्वंतदन्तुवाद रूपं वोध्यं । एवं समेस्थले त्र कुणउस्सणं शंकुमुदीरितपुस्ता
स्तु सम निरवापतास्त्रि स्थले कोहं मितयासम्यक्त्वाद्वितयांदु मिजपदेहु
पणो । इत्युक्तेः उक्तरूपपारज्जामंडलमनम्नमणेन पूर्वोक्तं रूं कु
ष्ठत्यापातः । किं चिद्र्नं तत्प्रवेशाहं पपिलिरघुतत्र पत्रमंडलेषु
कुष्ठापपत्र विशति पतस्त्रापएहे निःसरति तत्र स्थलजहुपे मंड
लरेखां पांचित्ते कुर्या — कस्यानिरवनेतान हकोप रीनीतं स्तुवंप्रा

रु०ए०च०

६

6

वीरेखाशंकुसंमितप्राशंकुतुल्यपेतितमयुक्ता व्यारेखा काचिद्दिशो
भौ छ मापयोर्मध्यान्हे पि शंकुतोऽपि केवच्छायेति त द्वात च्चवलनमध्य
च्छायाप्रवेशमार्गादव्याप्रकाचाराज्ञ त्रासिद्धसमतान्तु ॥ दिनांतरेऽपि
तरेऽपि तत्रैव तेत स्थे वशकाच्छायाप्रवेशनिर्गमौ स्थापयित्वा पूर्वदि
नापरदिनच्छायानिर्गमांतरएलवघो भाजिताः षष्टिनः ॥ किंचिन्यू
नाङ्गपिकावा पूर्वापरदिनयोर्मंडले च्छायाप्रगमांमरंगुलय ए०प०
वादिमितं पूर्वदिनस्यच्छायाप्रवेशनिर्गत्यंतरयवत्रौ [illegible] ६

मिथुनांतं माजि कार्मिर्धटी । मिर्हृ रेताज— मानेनां रुर्कादिनायधु
दानयनं तदोनस्तोऽयदक्षिणांतदादक्षिणतः पूर्वदिनायगमाच्चेद्धं
कुर्यात् । छायाप्रवेशाचिन्हं च वित्तनमेव एवं दिनस्यानयोर्हुपरिनीतं
सूत्रं प्राचीस्पष्टनत्रा । यदुक्तं मयैव वास्तिकौ । धृतिमयैव शोपगमांतराल
घटीवृतं भ्योयगमांतराले । छायायागत्यंतरनाडिकाशाश्चोनयनं
शांख्वलिते द्वकांठौ । तिप्पकार्यांतरं चौर्कोर्क्रांतिकाग्रवशात्पुर्व्याप्रिया
स्वात्ययोर्धदंतरं । एतत्प्राच्यादिशोर्हूपं पुगमात्रो । दिनेपुरस्तिया ढडशी

उ०प०५० त्यं गुणमिति युगमात्रं मदो दितं तृतिकादिन लनमाका गमारोह तित
७ दानड्ड पल ह्निता मा वीझे पा पत्मोक्त रू दमे माय्यान पानंन वेद तं मस्येत
7 न्ता धुवबेधा दिना दिरव्हा नमका एं तए गिवा निर्के स्मा मिदशिताति । वे
घा दे दृगा पन्नत्वा ह्निकाध नमा दावुक्लं पत दंतर ८८ — म्यमस्य पाशो न्त्वाशं
कोः पाशो प्रतिमुच्यादद्विएण यम्पम धेशं कुनि हंपेव मुन्नरतः सोदवी वी ॥
पौ माच्यं तंयोः शंकरूर्वं मुक्तोत पोरंत ।। न्वा मित्वा तां रज्जु मम्पसद्वि गु०
गुणी न्तपर न्वंत कोः पाशो द्वाचा घान्यंत कोः पाशो प्रतिमुच्यानि धा ७

यरज्जुमध्यस्याहि ध्यं दक्षिणेन त्र्यान्नप्यतेन मध्यमेन स्पर्शेण मध्यागोशंकुं निरो
यत्पेवेोन्नरतो रज्जुमध्यमान्नप्यत त्रासि तपैखंड्यंकेनं हिं सितामंयां शंकु
मांपरिछिन्नो द्वोवा दिक् ॥ ७॥ रज्जुंत पोः प्राच्यो करे करोति॥ परिमाणे पंदेत्र मा
मार्धस्तु प्रादीप मानापरज्जोः स्वह्रूप नि यमाद्यो। यारज्जुस्वतुस्वादि दक्व
मानार्धमभ्यस्तादि स्वरूपोपदिश्यतेन स्यान्तं तयोः प्राच्यो कुर्यात्रोधं कोः
मन्तिमेगज्ञ्वो व क्ष्यामि गाहं पुत्याहव ना यवोरं न ८ पोठा ह पवावांतु
समंत्रे धावि मज्याप्र। विन्नानापत्नदृशो द दिशा पयस्यचत स्मिन्नासिरि ति।

ऊस्प. च०

तत्रेदमुपतिष्ठते। जगतःपाशोऽहमेतीति एवमन्यथापि नन्तु पूर्वमूर्ण्याशो नत्वेनु

क्तमेवापुनः । किमर्थमुच्यते । जगतःपाशो करोतीति । उच्यते । पूर्वमूर्ज्यो नं पाश

करणं न सर्वार्थे । उदाहीयमाणं न त्वेवैव पूर्वमुक्तत्वात् । इहतु सर्वार्थे । एवं तर्हीद

मेवास्तु पूर्वमस्माभिरुक्तं । ■ हन्त्ये । इदं द्वैतपरिच्छेदिकाभिर्वाग्भिरुपतिष्ठते न च

8 पूर्वं द्वैतपरिच्छेदः क्रियते । किं तु द्वैवाग्भिः पनमात्रमतः पुनरुक्तिर्न दोषा

या । अथवा । न ह्यस्य गाम्भीर्येण पाशकरणस्य नित्यत्वं शोप्यते । ततश्चैतिर्येन्द्रा ग.स.०

न्यादिभुमानमात्राणां मुक्तस्वैरं जगन्तु न प्राणव्यां तद्योः पाशकल्पनं । श्लोकस्य

मानितं — तसंख्यासमासमंयोगपुरस्वरूपाणि ॥ करोतीत्यनुवर्तते स्रोतांसिना
नैः। समाते निर्जलेनेत्राकर्षणमा[illegible] संख्यासमासमंयोगपुरस्वरूपाणि। करो
तीत्युपदिश्यते तत्र स्रष्टा नम — स्पर्शो देशमासमसि ताद इडरज्जुरेकातात
तीर्द्वितीयाऽभ्यासरज्जुः तयोर्द्विसंख्यातस्याः समासमायैका करणावयवत्रं
डरज्जुस्ते द्वे एतस्या समंयोगे कोटत्रं [illegible] क्रियते तावत्। अभ्यासरज्जुमध्ये तु संसंख्या
समासमंयोगः। तत्र पाश्चिनं तत्र [illegible] त्राऽयामस्तानार्धमिवातत्त्र तपरिच्छेदं तर
स्याः ह्रकृत्वा — स्पष्या दिपदातिवाततत्र सरिच्छेदकरज्जुपशस्येवाततत्र

शु॰सू॰वृ॰ रज्जुगतान्येव लक्ष्मणानि कार्याणि। गिरं छन्नस्वरूपं वक्ष्यति प्रकाराणमध्यस्था
६ स्याह चतुर्थेन [illegible] ऐं करोतीति तन्निरंछनमिति ॥ ५ ॥ प्राच्यांरूपोः शंकू निहं ति ॥
२ [illegible] छन्देशे पावती प्राचीदृश्यते। यथा महावेधांवट्टं शासनक्रमातं वस्याः पूर्वापरे
न योः शंकू निखेयौ मानार्थौ चैना कुं १। दि ष्का वाचायेणा नन्तु हमे शंकुं
9 निखायेत्यादि सूत्रेन तत्र शंकू निहं निह्या प्राचीत्युक्तमेव शंकुदय नि
खननं किमिदं तु न हृच्यते। मे वांत ह्वि दिग्मात्र ज्ञानार्थं न त्वि छन्देत्र
प्राची रिछेदक मित्यपुतहं कि ॥ ८ ॥ श्रो॥ एयोंरूपो [illegible] एम॰ ६

नहि किं॥ ध्या॥ श्रोत्रयोः संहतयोरङ्गुष्ठ॥ शंकु, निहंतीत्यनुवर्तते॥ नीतो॥ द्वेत्रपरिछेदि
कां वक्ष्यमाणामीन्याः रज्जुं वितत्य दद्यादिलेन रयोः श्रोत्रयोः संहतयोरङ्गुष्ठ रज्जुग
नं पत्रलक्ष्मणं निपातनं तितत्र चतुरः शंकु, निहंति मानो नारद्वाणं द्वेत्रप
रिछेदायेन्नुपदेशः॥ ध्या॥ शंकोः पाशेमतिमुखानि रंछने नगद्दीर्वादादि
ण पूर्वां दिशं हरंति॥ दोत्रपरिछेदाय रज्जुमभ्यासमकारयेत्‌ यं श्रोत्रं हस्तानि
रंछनविहेपूर्वतः श्रोत्रमणिनि रंछनचिह्नेतु रज्जुगते पश्चिमतः रज्जुर्वनभ्या
चांत गतशंकोः पाशेमध्ये प्यांश मनि यन्नछनिरंछमध्ये नेरज्जुमादाय

रु०प०च०
१०
10

दक्षिणपूर्वा मानेयी दिशं मन्यावर्षेत्तत्र चां सजलक्षणं पूर्वमुपदिष्टः
श्री— हूँ यः दक्षिणपूर्वामिति दि— मान्यं तयः तद् इति समासः ॥ ७ ॥ एवमु
नरतनशंको स्वाशोमति मुच्य निरंछनेन रहीत्वेन्यादि विशिः पूर्वोक्तः एव
मित्यनेनाति दिश्यते । दक्षिणपूर्वामियत्र तत्र तत्र पूर्वादिशं हरंती
ति विशेषः । तत्र तामेव रथं मन्तुः । हरन्ती बहुवचनोपदेशो वचनपु निर्देशे एके
नरस्तु समासरणकर्तुं न शक्यः ॥ किं पमाणं वा न देवमतिसाम्येन परिच्छि णा०
नती निवृत्ति मिपिसहायो सत्त्वसमासरणं कार्यमिति सूचयितुमेव मन्य १०

त्वात्पि। अंशो नाम चतुरस्रदेवे आग्नेयेशानदिग्गतो कोणगाश्रोणीतु नै
र्ऋतवायव्यादिग्गतौ द्वौ कोणौ॥ ९८॥ विपर्यस्तेतरत्तः प्रतीतरत्निपश्चिमभाग
तुच्यते। विपर्यस्येति वरज्जुपाशौव्यान्यस्य पूर्वपाशं मन्यकुरांको मन्यत्र वृत्ता
शंसा विशंकोन्यस्यैन्यर्थः। एवं तते हि निर्लक्षनं मत्स्यकुश्रोणिचिन्हं समोप
वत्रिस्पात्। तत्रहमचतुरस्रे यदंसचिन्हं तद्देवश्रोणिचिन्हं। दीर्घचतुरस्रे
त्वतयो भैद्वेदान्ये व विशेषः। यद्दिव श्रोणिचिन्हं तसंनिहितनिर्लक्ष
नचिन्हं वक्रांसचिन्हात्तसंनिहितनिर्लक्षनाद्विभाव्यानुपादिक्षमपर

शु.ए.चः ग्रुमांतविभागेपत्रकृत्रिमतेतदापाशाविपर्यासंविनापिदोत्रपरिछेदःस्या

१८ त्‌अत्रदक्षिणपश्चिमांदिशं—वादक्षिणाश्रोणिःपश्चिमोत्तरांदिशं—वो

तरश्रोणिःपार्श्वेतिभेदः।श्रोणिचिन्हयोःशंकुन्तुक्तावेवा॥४१॥सहसमाधि

सर्वत्रा॥समाधिःसम्यगाधानंकरणंमानेप्रकारः।सर्वत्रसमदीर्घचतुरश्रेषु

क्षेत्रेषुरज्वंतयोःपाशौकरोतीत्यादिसूत्रैरुपदिष्टाइत्येषः॥४२॥प्रमाणमध्य

स्थाभ्यासर्वत्रचैलदलकरोतितनिरंछनं।निरंछनचिन्हसपूर्वोत्तन

योगन्तुकेन्श्राकर्षेणतुरज्जुनायदिदंदक्षिणेश्वदेवायमस्यमार्गं। ए०

११

।वावन्मितां स्त्रुमभ्यस्य स्वह्दिगुणीकृत्य। अभ्यासो हि द्वैगुण्यं पर्वहि द्वः। पूर्वो
भ्यासस्य तिपाणिभ्युक्तौ। नत्वाभ्यासाञ्जो हंस्यासमासमंगात्त्रेदीप हि चतुर्थ्यै
शे निरं छन चिह्नकरे स्ने। यथा निरं छनो दृंडञ्जभ्यास ञ्जावे कीर्तितान्मा
नमे कतस्त्वयोशोञ्ज्यपरतः पंचो शामवेपुः। नवाभ्यासाञ्जंता त्रेदीप। हि चतु
र्थ्यै शे। निरं छनोपदेशः। ——— नमित्या वर्ष स्रसंज्ञाव्यवहाराएर्षा। अव
र्यां च स्रा। निरं ज्योतेश्चात्रध्यतेनेनेति॥ छ॥ अदस्यानिर्दिष्टानी शेष
४॥ ॥ पाशद्वयवतीसाभ्यासाञ्जुद्ध मागात स्रां निरंछन पर्यंतं त्रयोभा

रु॰ए॰च॰

तिर्यङ्मानीतमाहि तिर्यक्कुम्भमारांगारी षदेन्द्रोराशिं पश्य पश्चिमे दायातदृष्टस्यैकं पं

१२ चभागाः रज्जुरक्तरूपा भवति कस्मिंस्वरूपे एतद्धि ता भवति । पार्श्वमानीत्वत्रं

पूर्वादरशं वृंतमेव चत्वभागाः । मके । एवं त्र्यश्रिदोन्नमेतन्न तिर्यङ्मा

12 नीयापार्श्वमान्यद्वरूपाभिर्ङ्मानीवर्गपञ्चहस्तं । तत्रायं नियमः । यत्र तिर्य

ङ्मानीत्रयो भागाः पार्श्वमानीचत्वारस्तत्रान्यरूपा पंचैव भागाः । यत्र ति

र्यङ्मानीवर्गपार्श्वमानीवर्गौ कामस्य जमेवाह्न यामानं । तत्र तिर्यङ्मान्या ए

स्त्रिरूपापावर्गो न वा पार्श्वमान्याश्चतूरूपा या वर्गाः षोडश । न १२

दैकं पंचविंशतिसङ्ख्यातं पंचेति। त्रिचत्वारिंशत्पंचाशत्संख्या मितिरिति पञ्चपञ्चाशत्पर्य्यंतं
मानं तत्संख्यामितसाधिक्यार्द्धेषु स्वेतेनैवेत्यर्थः पंचवर्षक्रमेण द्विस्थाः तिर्यक्पंक्तयः संख्यया क्रमशः पञ्चप्रमितपञ्चपञ्च मश्री
एकमिति तिर्यक्पंक्तिमानं द्विगुणेनैव शतेऽर्थः पंचशताः। अथ पञ्चवर्षक्रमेण द्वा। अन्यायया
१३ मपुस्तकोनिस्ता एतदस्मितत्वे तच्चायमपि संख्यायेत्येव पापविच्छेदेन किमधिक
मागच्छति पंचवर्षद्वन्द्वेनैव। नन्वेतन्न तत्रैव शेषमागच्छति पंचवर्षपदार्थकं तज्ज्ञेयम् एवमतो वि
स्तारार्थं सूचितमपि दर्शितं भागो नैकेक सङ्ख्याः संख्यातः पापं। तिर्यक्पंक्तिन्यायेन च संयो
ज्य छेदे परिच्छेदमनुमतं। नान्यथा। नेनां शताब्दे तिर्यक्पंक्ती। अत्र पञ्चपंचवर्षं तं चा

श्री.प.
१२
13

दर्शयाम्भवतीनिध्यात्वां तां । श्रीचक्राभिदेवताप्रदर्शनमेतत् ॥ निरंछना
दुपरिपंरमात्मा त्रिकालज्ञः — मा । निरंछनादखंडशा । त्रिकालज्ञस्त्रिर्य
ग्ज्ञानी रज्ञः पक्षाराणां हीनस्वदेवात्मा मस्य पा[illegible]मात्मनो रूपस्य शोधय्यपदेशः
सचेन्यो वं च्याभिदेवं । हृदयं । प्रतिप्रदर्शनमन्यथा । पिरिंद ज्ञानदेवत्व गह
रायः ॥ ९ ॥ ममाराणं दृष्वाभ्यस्याभ्यास हवपेल स्वाणां करोति तत्त्विरंछनां ।
दीर्घचतुरस्त्रे महावेदिशाला सदश्वा दोंसकारांतरमेनन । डामाराणा । श्री०
पामसमानं । षड्विंशात्मकमा महावेद्यां । विशन्च पश्च पः शालायां । त्र्यच्छाद
१३

हस्तद्विता।तदूर्ध्वं क्रमात् त्र्यब्दादशहस्तांतं क्रमात्। दशहस्तप्रमाणगर्भस्तत्र भ्रमाम्य
स्यंते वर्धयेत्। तत्र संख्या हस्तमानहस्तभागाद्दुपर्यधः स्तरं जो घो ठा विभक्तापंक्तिं व्या
हस्तमानहस्तभागहस्तनिर्हितेषु केशेलद्वारं एकहोतितानन्निर्गच्छन्तं। तन्महावेघाम्
नवभागाशिखांदंशु मत्क्षि।शोषे पंचदशांशा। निर्गच्छनं चत्र्यो विमानं चैवक्रमे
णत्रिंशत्स्वक्रमश्रोणिपदेषु चेतन्त्।न चैवं नेमि स्थितस्वक्रमश्रोणिपदेषु त्र्यं
हस्तविंशत्यर्ध १ त्रिपुटा मेघद्वादशशोषभागाः।अत्र निर्यच्छनीभाग
त्रयमेकभागान्तन्यपंचभागहस्तात् तदूर्ध्वाः पंचविंशतिः। पार्श्वमानीवत्

उ.ए.स्व० यैव द्वादशभागान्तिका । तद्वर्गं स्वाङ्गचारिण्युच्चतां तादे कामे कोन हम्

१८ पञ्चविकशतं ॥ वन्मृत्विंशत्यो दशभागा । त्रित्रिभागा त्रिंकेक भाग रूपाः

त्रैदरूपै कौनचत्वारिंशद्भागाः । तिर्यङ्ग्रान्यदरूपा चोगे त्रार्क्षीं पामरूपार

गुरु र निहे यंशा । ला पा चविंशद रत्नौ रज्जुः । त्रो म्याह स्वदशा रत्निहू पस्वब

14 छंरो षोडशा गुलारत्नि मितेन्नि रछनीं तत्रा घ्नाव रत्नेयो ऽ ष्ठौचां गुलानि

तिर्यङ्ग्रानान । तत्वा रिंशचारिश — दंगुलान्मर्क पंचभागाय कविंशत्य

रत्नेः षोडशचां गुलानि त्रि — या । चत्वारिंशद्वारिंशद गुलानम कत्रयो दश ला०

भागा विंशश्चयरत्न परूपार्ध्व मानीनातत्प्रमाणाद्वादशभागा । च्चत्र त्रौ १७

। एवं हवि ह्रं निरं छ नोपरित्रीन रत्नी नाक्षेचां गुल्मानि हिन्वा यंचा ।
रत्नी न्शेष यिचाकार्यं ॥ हृद ल्लिप्रणा विंशन्यरत्नी रज्जुरम्याहीनवारत्नयः
नख्यषष्टे हार्द्वी एरत्नो निरंजनं। हार्द हपा ल्लीतिर्यङ्गा नाशेषगोना। नि
रं — नोपरिवि न्यरनिषु षो एवं हवि न्हं हार्दयजुरर त्निशेषगोत। ला द्वौ नविं
श न्यरत्निर — या। श्चत्र — र्वा रत्नि मिा तेके कमागेन द्वादशाभागापा
र्श्वमानी। २ त्रयोदशा — या। पंचतिर्यङ्गानीड षड्व्या। एवमन्येष्वपि दी
र्घचतुरस्रेषु। आयामार्द्धवर्गं शोनं तत्को तो अधिको नं चा येषु विस्ता
रर्द्धं ते षु वदीर्घचतुरस्रेचेषा विधा। नान्येषु ॥ ० ॥ श्चत्र ह्रा मा तिर्य

रु.ए.च. ड्यानीशेषः॥ व्याख्याचये ए पुत्रार्थमेतत्स्यं। अथ ग्रहपरिशिष्टं शत्रगतीवीप्रदेषि
१५ ष्वंतरं कार्तिकेत्रतोयपादे र्थ्या द्विधारज्ञुरूनावैर्थ्यं अंशेन कर्षणं ततसंदे र्थ्या
द्वैस्वातिथ्यं शाद्यकोणलातेदला। आयातनाद्वैस्वातिर्थ्यां शाद्यमतोगोनितं भव
तावितलाएद्वैचतुःस्वक्रौपचनतलाध येदियं महावैवांदे र्थ्या ताद्विगुणा हाम
15 त्ततिमक्रमादे र्थ्या अंशेना ए छिमक्रमारज्जः ततसंदे र्थ्या द्वैस्व पंच दशांश
द्वे एकोनविंशतिमक्रमेपुमक्रम पंचमा— पुक्रेतुकर्षविंड्काय। द्विस्वरवि एम०
स्ताएद्वैपुमैक्रमेपुपंचवेदशेष्टेस्वार्द्ध [illegible]ड रास्तुवाकोएस्य ओएं प्विन्हंका २५

यां द्वादशाङ्गुलं समचिन्हं । सम चतुरस्र मध्ये न या हाध्यते समाग्रा द्दिशि सम
चतुरस्रस्य शंकुः । यत्सो यम विज्ञाय ऐन्तु त्योत तत्सम चतुरस्रं गतस्य समभाग
स्य । याम्यसौम्ये सौम्यं समपारे छेदः शंकुः सोऽभ्या मर ज्यो छेदः । निरंछनं
तन्भ्यास चतुर्थे अङ्कनेवायदु जयाचवृत्त भागपरज्यः स्यात्ता वान्ने वागमोम
वेता श्राग माद्दमवे च्छाकुतर द्दे निरंछनं । श्राग मः श्रभ्यासभागः श्राग
मा द्दे शंकु सौम्यं रात्र्यंशः तस्द्दे संख्या सभा समंग गमाद्द चिन्ह योरं
तराले निरंछन चिन्हं ॥ ०॥ शास्त्र वदद्दे दीर्घ चतुरस्रस्य ॥ दीर्घ चतुरस्र

रु॰ए॰च॰ द्वैतस्य तिर्यङ्मानं विन्हं जन्तुपांशाख्याद्भवतः शास्त्रोक्तविस्तारस्यार्द्धं भव
१६ ति। यथा महादेवो त्रिंशत्पक्षमण्डलोऽपि पद्मेऽपंचदशकुन्त्र पञ्चविंशत्यर्द्धे
नार्द्धकोटयस्तु स्मक्तमेघुस्तुविशेषतत्र॥ आधाने पञ्चविंशकं कुर्यात् होमेतु
द्विपक्षे भवेत्॥ अग्नौ चात्रिपदं कुर्यात्स्मक्तं कार्तिकोत्तु यदृति अत्राहुस्त्वा
पंचदशमेकविंशतिकं त्रिकमपरं पञ्चाशत्त्रिकं चापि॥ द्वादशाङ्गुलपाश
16 ङ्गतमस्ति सोमे दत्तुमानं द्विमितिः॥ पंचदशाङ्गुलोऽपि नि एम॰
ं कन्यायां विन्हतं न त्रिन्हादेकादिं शातपथकर्मविपाकसमाप्त १६

तिसप्तऋक्षेष्वायमसमानार्थं हस्वा समास संज्ञा चिन्हं। ततस्त्रिषु सप्तऋक्षेषु निरं
छन्न विन्हं। ततोपि त्रिष्वंस मानार्थ विन्हं। चतुर्थि अनि विक्रं स्याहिकावी।
ततो द्वादश सुप शाप वेनि चतुः पंचाशत्। सप्तऋक्षमास ततुःस्मात्स्मात् द्वे गाम्यस्ये
ति कथिताः। ततः पादद्वि नवति पंक्ति नितरा क्षोक्त विस्तरा एर्द्धे सार्द्ध चतु
रसन्निषु — स्पष्ट चिन्हं। ८ सकारं तं तरेखाणि॥ [illegible] दशार त्वयोर्द्धे षष्ठि मि
ति पद्मसाश्रित्योक्तं। नवके लक्षणं कुर्यात्री स्तिकु पंक्ति त्रिषु त्रिषु।३
ततो नवकः पादाः हद होमान मध्यात रतिा सप्तमं नवारसि षु विन्हं क्रो

रु.ए.च. शिमानार्थं। ततश्च रात्रिपुष्टो शिमागे निरंछनार्थं। पुनः स्नानस्य रात्रि

१७ ध्वंस निरंछनार्थं। ततो पिश्यरात्रि धीमार्थं। ततो नवरूपा शाह वाक्ष्य प

श्चिमप्रागंतयोः शंकू निहत्य पाशाबि मोक्तः ॥ ततो स्पर्शं च नरज्जु व्याप्या

स्मान्दर्थं दयकृ निरंछनो ते॥ ततो पामहरू दडे वाञ्च्य त्रिच्य पवि रेके

कौमागः। ततत्रिभागपार्श्वमानी। चतुर्भागान्ते दंडमानी। पंचमागा

17 —कान्ते दंडमान्य यैकं रज्जु॥ निरूपयरु रेवांतु रयत्रि ततो शि ए.ग.०

श्चरत्व्यं रुष रुद्रारा शिशा चीह्ररस्या द दे प्रोक्तं। नवारा॥ त्रिमिता रज्जुर्वे १७

श्वच

क्षितौ च — न परां श्रद्धेद्धैत्रिपुरायाऽस्मात्परं वेदि मसाधनी शिवानन्दाः इ
ति श्रिति श्रिय मायाद्दैवात्म्य सेवितेऽतस्येवा यं प्रपं च: स्व चितः। एवं त्रिपु
र सुन्दर्या माया सर्वो हि ज्ञेयः हं व्याप्ता सहिमा गरूपा ततो द्वितीयो निरंकु
न विदुः। ततो प हरिः ऐलो श्रोत्रि चिह्नं। ततो पश्चात्त्वं हा चिह्नं। त्रिपुरसुन्द
रीत्वं न दृश्य भिन्न च यः। तत्र ऊर्ध्वं त्रिस्थापेन त्रुटि स्वरूपस्य पुनः संयो
जनं त्रिपुरायाः स्यात् ततः स्वसंवेद्यं पुराणस्यादि अर्थः॥ अत्र सार्थं
स्तुत्या वाक्यं ततो निरंकुश निर्विद्या हेतोः। किंचित्रिसूत्र पर्णो कोलमाहि की

रु·ए·वै· मेववेदिमस्तुः । वेदि— शेनातिककैएप्सलुं विमज्य व्याख्यातवात्पङ्कहण
१८ मघ्याहवस्पता घाग्नि निधान्नादितिप्रपःपोगकरण त्रम्ग्रा सपाघा
ग्नितिनधान्नंताः प दार्थाः सोत्तरवेदिकेवरुण मघासप्रचोक्रासे
वरुणप्रघासवद्दिन्यातिदेशा विनाशि— प्येरत्नाक्षत्रेवरुणप्रघा
सवादिन्यपि कंरूचोनवहापयातिस्प्या । दोपन्मानंतदृष्टिवरुण
18 मघासवद्रुवतीनिस्त्रपूरणचोवां निके दर्शितः पोलमाहिकी एम०
वेदिष्ट्वक्योमसमांत्रोप स्तेत्रा स्त्राराज्ञिप्रावा मितिपदस्मात्रियो १८

कोणषड्रात्रि द्विपाशाच मध्ये पंच मूलस्थिता। द्विहस्तांगुलषड्दे च त्रिपं
च्छादनकेतुच। हाई हस्ते च पाशः स्यादेवि स्या। त्योः समं मा। हि कोणषड्
२ एगम रात्रि रिति मप्रमाणं स्वे। पादेः सूत्र स्या पं डा पंचः रत्नु कं। पाण्यद्द पं रत्नं
नयोः पाशौ करे ती। निरुत्त स्मा। एणमे ततः पं चा द्विविति मद्दशो पुनान्ते वाह।
हि। हस्तांगुल्या द्विनाद्विहस्तो ज्ञद्दा एणं श्चो एण थं। ततो गुलषदे द्वे श्रो ऋि। नि रं
छ नाथं। ततो छाद शां गुल्ये पुश्चा या मा दं। ततः स्त्रा स मा स मं गज दा एणं।
ततो पच्छाद शां गुले पं स निरं छ नाथं। ततो पछाद शां गुलेपु श्चं स वि

ता॰ए॰ ४०

१६ न्हार्थो॥ अतः स्याद्दहल्लेपाशः त्रिपुहस्थाने प्रच्छादशांगुलेर्विच्यपर्वः॥ अत्रत्रांसार्यां न
रजुव्ययच्या हेलोनिं रवुनमेदातं॥ अर॥ त्रिहल्लयोरत्रशाखे एकविधत्वमतएवाहि
हल्लचयमंको॥ पंचाशत्रिहेद्दयवितहिल्लिविंशत्रिशातां गुला॥ पुहूर तिपारिभाषिकां गु
गुला॥ वितहस्तरत्नि न्हहल्लस्यवद्दस्मात्सर्वांत॥ व्यामम्भवएलवन्यांगुलम्भ रत्नि
19 रेवेनिव्यामममात्रांमि तिसूत्रेण हिहल्ल च्येतल्ले कवाक्यता॥ पद्रुकं॥ तेन पुष्करजा
लस्यहूणः पुरिविविनितः॥ वस्मृतपर्श्विहायन्यावात्वेन हृदयो भवेत्॥ त्वयहि रा॰ ४०
हायनीवाला नर्वमहं विधीयते॥ हिगुणंहर्वपं विद्याद्यवः पंचतुहर्षं॥ पः॥ १९

श्रीगुरुलक्ष्मसमाप्तेन्तु पञ्चवर्गाः पार्श्वं सुस्मितानां चतुर्विंशां गुरुणो ऽत्रिविंशतिस्तिर्ह्वी दशां
गुरुणा व्याप्तस्य च समाप्तेन्तु चतुर्नन्तं शतीगुरुं पुरुषस्य समाप्तेन्तु विस्तरशनाधि
केति। पञ्चमा ५ नेनोर्द्धबाहु मपदेशेष्ठितेन हस्तस्थितेन वेति पुरुषमानं स
त्रितं। तस्य पंचमोंऽशोऽनिष्कृतत्रऽत्रिर्व्याप्तः। अऽनिचतुर्विंशो भागो गुरुं।
अऽत्नं तस्यार्द्धं वितस्तिः। श्रीगुरुलक्ष्मस्य षड्कोंशो यवोदऽविस्तारः। यवोदऽविस्ता
रस्य पंचमोऽशः सर्षपः। तस्यार्द्धं सर्षपः। तस्यार्द्धं हर्षपार्द्धं। सर्षपार्द्धस्य तती
योंऽशस्त्रिहायनीवालः। त्रिहायनीवालस्य षड्कोशः पुष्करऽनत्तुऽतिव्यवह

शु॰ ए॰ व॰ र्तव्यां इति संदिग्धोर्थः । न तु पुष्कलफलं तत्तु मारभ्य परिच्छिन्नमेवेदं प्रमाणमनुपदिश्य
२० ते । तथा हि इति हि यजमाने तो हुताहमप दोषिकितेनेति सूत्रे यजमानस्नहणमन
र्थकं स्यात् । दानवाचनान्वारंभणवत्प्रमाणेष्वपि — नं प्रतीयादिपरिभाषया
वत्प्रमाणग्रहणमकर्तव्यं स्यात् । सर्वयजमानानामंगुल्यादिप्रमाणानां नियत
त्वेनैकविधत्वात् । अतो यथोक्तैव व्याख्या । एवं वैदिकप्रमाणमाहात्म्यमस्यात्रस
20 थांकप्रमाणमाह होमेति वा एतमन्यवाय थोक्तः । अनेन विधिना यत्रोक्तं वैदिकं इति
मानवः । यजमानं तथा तान नु भौतारयते द्धुवं । अग्न्याचारुल्कहद्गावयहे एप॰
होत्राम एणी — तो । वेदिये कर्तुमिच्छति गिरिं भेदं भिदे तितेन हेवे घिर्नी । प्रमाणं च २०

ममेमंचयेद्वान्यद्धस्तं हं ज्ञितं । हर्वं तद्धा स्वातोहा वा यज्ञे हि द्यं ति पाशि काः
यथा न दीयते मानं यथा चंचय थान वा विवर्द्धते । यथा — रमते दक्षिणस्यां योनिं
हमाचरोदिति । अत्रनायं मो कोरज्जु हृदयं हृदेप हृदेप हृन्महः । द्विगुणाम्रीवृदेः
कर्णस्यार्द्धैषु त्रिकूदो ष्क । तिः । श्रीहृदयं हां । कोतयो रज्जो र्द्धं दिक्षिणा द्विरितार्द्धतः ।
त्रैस्यार्थः । श्रायाम द्विगुणा — द्वौ याममाना च दो त्रमानाया । द्विधा रज्जुह
को । तत्र या द्विगुणा हौं कः ममामकार्या । तत्र त्रिभागो भुजः । पंचभागः कर्णः सा
द्वौ वं च दशभागाकार्या । तत्र पंचभागो भुजः । त्रयोदशभागाश्च कर्णः । ३

प्रयोजनमस्यास्मिन् धेशष्ठोत्तमानाद्दमानेनश्रोरायं हविर्हेकार्येयथाहंमवं।
भुजक्रमेणतदेनिरंध्वनौवृः॥ ७ ॥ शकुटमुखस्या। चेवं॥ मेत्रागत्ततिवयनाद्दो
शवृदमुखात्रतिच्या। श्रिधेत्रो। तच्चापिशाखवद्दैश्चा। णिशंकुहैयः॥ ८॥ एते
नप्राग्वंशवेदिमानानिव्याख्यातानि॥ हमव—रश्नदीर्घवतुरश्रारजुके
पनेनप्राग्वंशस्यहविर्धानपत्नीशालौदेवैदाग्नेधिककवाहृणाम यामिक
पाञ्चक।होत्रिक्याद्देर्मार्जान्युक्तानि वोक्ष्यानिदर्शितानि। वमानिजे
शतःशाखवद्दर्हर। तिसूत्रव्याख्यायां। वेदानां बहुत्वान्नाम्नानी

2|

तिबहूववनं।मध्यमंतत्सहीतामिति।दक्षिणेवेद्यामुकं।तत्रमध्यंसंगृहेपरिश्रि
कं।अग्नीयत्संपूर्वीर्द्धंतभ्यार्द्धंयावदेवक्त्वा।द्विगुणीतन्यताऽरज्जुतत्रशं
कुं।निश्चानयेत्।वेदिश्रोण्यंहपश्चोर्द्धेतयाऽरज्वाएमागयावापक्षुवत्तुपि
येणमध्येनाजिव्हिहमन्हे।इति।अत्रसायमर्थः।वेदेःप्राकृतिर्यङ्मानी
र्द्धंपःप्राच्यंतशंकुं।तस्मार्द्धमशंकुमेकं।तद्भागागतंश्रोणिशंकुं।चैकंवक
यत्ररज्जुपश्चात्तिर्यङ्मार्द्धगतशंकुयावदानयेत्।तस्मात्ऽरज्जोर्मानंश्रोणि
केलग्नवेदिपश्चेमततपंचाशदक्षिकशंतांगुलबद्धमानमितंभवति।ततस्तां

रु·ए·च र ग्नौं ह्नि गु णा न ता पू र्वा ह्व शं नु तो हं शं कुं वे ह पं स्मा पे व नि द ध्या त । न दं त भ्वां
२१ स वि न्हा द क्षः स्मा र्द्द ह्नि व वा रि ए दं गु न्नो ते श्रो णि चि ह्लो प रि त्रु स्मा र्द्द त्रि ध्य दं गु लो
ते प त ति । त त्र शं कु रे व मु त्र र तः । त स्मा ए व ह प प वा श द्ध क र ना गुं ल मि ता
पा त्र ह मो गः स्मा र्द्द को न विं शं ति रं गु ला नि त्रू चि दा धि का नि ना व ट ता व्या
स्मा र्द्द न त स्मा च्छं कु ह्व पा र्द्द व यं त ए ले व न्ना र्द्द लि खे ता वे दि म ध्य स्य सं न हं
22 सं दे प णां कु र्या त् । ता वा ग व्ह प स्वां त रे त्रि य वा त यो: पा र्श्व ह्व य नि खे ता शं को ए०
रं त र स्य ए पु च ब हु गो त प ड यो न्यं गु ल हं मि तं म व ति । त स्य तु ए धो न्नः स्मा र्द्द क १२

कविंशत्यंगुलानि किं विदन्ति। तावत्ताव्याशाद्वैन वा पूर्ववत्सं—हवन्ता
द्दुङमयगोले रव्यो वेवेतरे वुत्रमेनैव्यकं मह।मंडगमाणं चक्षेपदेशेन मान्नत
प्रमाणबाधात।।छ।।शावामानचा।एते।नेव व्याख्यानमिति पूर्वेणसंबं
धः।दीर्घचतुरस्रविधिनाशलाकार्पशाजास्वहूपं प्रदिशिष्ठे पव्यते।
विराच्याङ्कारेःशिलोदशायामेन विस्व्यता। विमितं चतुरस्रं स्याद्दश
दाङ्गेममाणतर।ति।विंशतिहस्तायतादशविस्तृता शाला दशहस्तसम
नचतुरस्रं।विमितमित्यर्थो।तत्र शालास्वेरुद्रवंशोपदिष्टो।सैव स्ति
द्दवेश्मेमां ज्यावेश्वेनोपदिष्टा।इहतु सवत्र शालामेव रुद्रवत्सहुपदिष्टवा

शु॰ रा॰ वृ॰ नाऽपूर्वमसूत्रादसप्रष्टव्यकृद्रूपाणामयोजनमसन्निमसूत्रे विशेषोऽस्ति ॥ ७१ ॥ ततश्चोदीची
२३ प्राचीवत्तानन्तरं शाखायां प्राक्प्रतयोः शंकुं निहन्तीत्यादि यत्कार्यमुक्तं तदुदीच्यां कर्त
व्यं । उदगायामवा छान्यायामादानक्तु न्यासः कार्य इति भावः ॥ ७२ ॥ महद्दसहस्व
वमः शानावसदसोऽपि मानं दीर्घचतुरश्रविधिनाकार्यं महदसोऽपि हृदीर्घच
तुरश्रतात्ततश्चोदीचीप्राचीवद्भिन्नयेत्तदत्रापि संबध्यते ॥ ७३ ॥ अपरिमितं प्रमा
23 णाद्भूयः ॥ यत्र यत्र सूत्रे तत्र तत्रापरिमितशब्दः प्रयुक्तः । यथा च बहूनामप्यावेद्या
मपरिमितानाचेति । यथा च दीदासूत्रेदशादीन्याख्यापरिमिताचेति । तत्र तत्रो एम॰
क्रमप्रमाणाद्धिकं प्रमाणं ज्ञानासंबंधं बहुत्वे हि सूत्रे परिमितशब्दो बहुत्वं चापे २३

द्विकं । अतत्तु कस्मान्नाणप्रदेशेवबहुत्वं महत्त्वं चात्रि व्याप्ताया प्रविष्टच्छिवेद्यामुक्त
मपरिमितां वेदि । तत्र नो कादधिकमानता । किंत्वमानामावः । नात्र मात्रा लाति
क्रान्तेः । यच्चोच्यते अपरिमितेष्वकुर्यादुत्तं । तत्रापि नावेमेमहत्ताणं भूयाणुप्रधगा
ति ~~रेकेणात्रमातिशाखेभ्योपरिमितशब्द~~ । रेवरेवयथा नवाम्याप पथे च्यनम्यापन
सव्यापनं भ्रूयते । तेन होमपरिमितशब्दो मानाभावार्थः । एतत्तद्वपव्याति
रेकेणात्र शास्त्रेभ्योपरिमितशब्दस्य मानाधिकार्थः । ४ । प्रमाणेष्वशास्त्र
प्रमाणानि न्द्रीहविर्वाधी । कृष्णमस्यवद्देभ्योपदेशोत यः प्रमाणो परिच्छेदेशा
त्रमेवप्रद्भमाणं नान्यन्नाप्यहोत्रामराणवेदेः सोमिकी । नाक्षाहः अनु

श्रु. ए. च. मन्त्रेणाहवनीये संमार्जनं दर्भैः तद्याचार्य विधादि वयने पुरुषमात्राम्मुद्धयोने वदक्षिः
२५ यथाचापत्नि मिरेन्वेवदूपोवायः ॥ ॥ योगाग्ना ॥ हारुवको र्पोगो पुत्रिस्त्रह
तिया हे समारंयथावाग्गनोऽक्रएवतरेणहं चरङ्गिताचात्वालहह पाहदु
नरोऽपिवेधंतए वसंमावृतोतत्राहमजेक्रेनायायाने वपुयथावेथं तक्र उक्र
२५ २०पत्ने दक्षिणाग्नौ पश्चात् आहवनीयस्योत्तरं ब्रह्मा सदनं प्रोक्षयेत् पादिरजुमानं वजय
मार्गकर्तुयं ॥ ॥ इतरस्यविरन्वत्नीये दक्षिणतरचेतवद्धवामः ॥ यको ला० २०
प्रायनेन दाक्षिणगिमन्त्रच ऋत्विजः मितरस्य विवनीयेदाक्षिःणतइति
तद्धि विद्यव देया मयर्मार्यः ॥ ॥ गाई पत्याहवनीयपोरन्तरं ब्रह्मासनस्था

वां ३ हृदयं नेत्रधाद्यिमध्याप्य विचरतीय लेदः ऐन्द्र दक्षिणेन पश्चिमं तस्मिन्नग्निः ॥ गा
ह पेन्याहवनीयाग्निमध्य म स्थान मध्यपो रंतर । लक्षितां रज्जुं ष ड्डु भागां ह ताधि
भागां वामे त्वाप दो ढ पेधे । केन्द्रं भा गम पर वः कोशामितेह पञ्चमा शामितं वाव
द्वे यि गानो हंव ह्विन भागां रज्जुं नेत्रधाद्यि मध्य रज्जुप्रांडगा तप शोणा ह पश्चा
हवनाय स्थानशंकोः प्रदि पश्चा ह प [illegible] स्थाना [illegible] रचतीय भाग दं नंतवि
हेन दक्षिणेन [illegible] भाग दक्षिणाग्नि स्थान
स्थ मध्यं कोध्यम । [illegible] गंव [illegible] । [illegible] विभाग प [illegible] ताव [illegible]
स्थ व [illegible] पुन [illegible] । [illegible]

रु० ए० यंप्रद्यौ मुख्यः । छायापि वांतरात्रिमानेनेति सूत्रेणाविधाचार्यः स्वमतिर्यङ्ज्या
२५ नीपार्श्वमानीयास्वमेव विशेषादीनंत्यवक्ष्यतीति ततः स्फुटधाविमागोपक्षेप्यांतरन्वे
नतिर्यङ्ज्यानीयार्श्वमानीत्यतिरे रेदोला मानं मन्यमानेनोपन्यस्तः एवं चेत
स्यवि.रतापेद ज्ञेणतश्मिदूल्पसूत्रेण स्वमामध्य विशेषः विपर्ययस्तोन्तरत
रुकः ।। अविपर्ययहिः पाशयोः । उत्तरतश्छायाकर्णः तेन गार्ह्यमध्याह्नकर्णयोरत
ल्पेन ।लमिश्लोज्जुबहुधपधाचात्रगतावंत मध्यरमाशीस्वर्क्षाङ्के
धाविमध्य पूर्व विरतापव दाशेनोदगाघमानाड्स्मिन्नकर्ष — स्वदत्रमं ए० मा०
मापउक्तः । छत्रवचाङ्गालोकाणवंतरेण सं वररजिवे घनजगन्वाङ्गा २५

25

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्र॰ ए॰ स्मिन्केल्कीयेतदस्तुकारं गत्तैव्याख्यातानि हृषीकाद्वजीयस्त्वं नजानेतीत्युपेद्याः।
२६ अनमव चोत्कारे वा जिनमाहाद पतीत मधिकुरपणस्यफचपद्धे मामं स्थापं तां
— गनेकूदनुत्कारेकपं वा जिनमाहादनं ह्यादित्याशं । कितं ॥ किं चावेदिं पुरि
सम्मुहुचिरत्ताये नीडुन्नरतत्कारं करोतीत्युत्करोसन्निवेशदपरिमूदनैः न
एणाद्विमिरेवोन्ते मिकूदनैव समपव्यातेन गन्तेनान्त्र मिन्यामहस्वगन्तैनहं भव
26 तीावेद्यंतनुत्कंरप्रातेवे दिविनीतीयपएवोन्नरद्दं वंतेतउत्कारदतियुक्तमन्त्रया
मोविनीतीयेनीडुन्नरतत्कारं करोतीति सूचणान्तैं । श्रीपिवंतत उत्भायोन प्रत्य॰
यारज्याहूर्विदिहमचन्तु प्रत्नं नत्वा भ्रो सूत्यामग्निः। त्रापिवेतिस्कुरनपवि २६

तृतीयस्याधस्तात्प्रदेशांतरे परितः महार्थांश्चांतरं च पूर्वापरेणाग्निहृदयस्य समंतान्त्वात्रा
तदंतरं अभितो रज्जुः स्वतृतीयांशेना कार्या । तावत्या चक्र लक्ष्या पूर्ववनीयमध्या
त्तत्यत्यं वृत्तमवतुरस्रीकरणं च्यां । तदग्निहृदयपूर्वाप ०ार्द्धवर्तिमेवातो वसयचतुरस्र
स्य दक्षिणश्रोण्यां वहिर्गार्हपत्याग्निस्थानं । अर्ध्यपंक्तेः पश्चाद्वाह्यरेखा मध्यवृत्तेन त्रयः प्र
दाः । त्रयश्चतुरस्रेणैककमाधानप्रदेशेऽककमस्य च पादमात्रं चक्र दक्षिणाद्दक्षि
णाग्निवेदस्थाईवं— मनेरत्नेनाग्निस्थानस्य परिशिष्टं कस्य पूर्वान्नवेदिमध्ये
पततीति गार्हपत्य खर पूर्वभागादष्टपादेष्वाहवनीय खर पश्चिमभागः कृ
न्वे व्याः एकादशद्वादशपरिमितप्रक्रमप्रदेशे तु गार्हपत्याहवनीययो

27

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

नुसारतः ॥ अग्नेर्दक्षिणादीन वांगुलेमध्यं ततो लिखेत् । ८ न्नमे कोन विंशत्या
प्राची ज्ञामध्यात्मवेतात् उदग् ईशि हायवाकुवेरोग्नेर्दक्षिणस्यातु । दक्षि
णा नैरृत्यवायुतोततः । ईशानवं गुले षुमध्यं मकल्पयेत ततः कोणविंशत्या
गुलमितव्याहार्द्धं नव नेत्र्याः त्रिकं धेमावीरेखा हस्तकार्या ततः पादवृत्तं
द्विधामत्कोमवृत्ते । ततो नेत्रात् ऋगान १ हायदक्षिणभागोरं तिनिमितो दक्षिण
नैरृतो विंशयदः प्रकारं त्रयत्रिनुपातवायव्ये दक्षिणा निता मिश्रतुर्व्याप्ति
र्व १ दलहस्तप्रमाणा । वृत्तानां ईशं चतुरा द्वेनवचेन प १ र ० शि ष ७ ज्जन्याद्वतार्द्धन चास्मि

श्रा॰ नैव प्रदेशव्यवस्था भवति । अत्र लिंगत्रयं तु जीवाशरीरैकदलहस्तशास्त्रस्य गर्भंद
२८ ा हस्तेन वामेतिविमलेदवाममूलं प्रज्ञापतेकामुकफलमिति । गणितात्रयन्त्येत
सां प्रत्यावापि प्रशील महामाया भवन्ती निधिस्थानं विज्ञापने चतुरस्रा इत्येके बं
परिमण्डला वंतुलं वा — इदं तु लं वेति पंचधा चाथै व्याख्यानं । तथा च । त्रिकु
तुरस्राणि शिवानि परितिश्लोकवचनात् । त्रिकोणं प्रशील पद्मेन छत्राकारं पाल
28 रवोकं । पञ्च चतुरस्रा इत्येके पा । परिमेदलाग इत्येके बालामिति पद्महस्तं पंदाशी
तोनं द्विशाखा भेदात् शिवलिंगं । अन्यं स्त्रास्त्रास्वाचं चतुरस्र एव वा शिवलिंगं ग्रं॰
शिवलिङ्गानां चतुरस्रमादर्शनानां मस्तकं चतुरस्रमादेशादन्यादिति २८

वक्ष्यमाणात्मनाम् । एतेन हृदयावस्थस्य योः स्वरूपं चतुरश्रावरणत्रितयमितिज्ञेयम् । गार्ह
पत्यस्यावरणत्वं तु परिशिष्टवचनाद् गार्हपत्या । चितौ च परिमंडलनादर्शनात् ।
दक्षिणाग्नेश्चार्धचंद्रत्वे परिशिष्टे वा । आहवनीयस्य चतुरश्रता । आहवनीनां
तु स्वैः कार्यो मेखलोच्छ्रयसंयुतः । द्वादशांगुलोत्सेधो विस्तारे चतुरंगुल
स्त्वपि परिशिष्टे प्रतिष्ठितोऽपि कोऽरर्धमाना ह्वाहमेखलाश्च चतुरंगुलमुपर्युप
परि निवेशयंत्य यावित्ततं चितित्वा द्वादशांगुलमुच्छ्रयं भवति । तथा धातका
ले हं मात्राणतास्ताः शर्कराः परिशिष्टे सर्वास्ताः पंचाशत् छ कोणे पश्चात्
वेदयाति मसमिं । एतस्याः छ कर्णमात्रं दक्षिणे वैकविंशतिरिति मंत्र

रु.र. शाखेऽपि मम चतुरस्रयोन्याकारार्द्धचंद्रत्र्यस्रवृत्तषडस्रपद्मास्याश्रिपद्माकारपंचा

२९ स्रिसप्तास्रि मेदांहृशधा कुंडं अन्युक्तानि । तानि च हस्तमात्राणि कान्यार रत्न्यादश

हस्तान्तानि केऽप्येके होमास्य संख्याद्वेद्धे तेच तौ हस्त द्वे त्रेफलगाने वकर्तव्या । हि:समात्रा

चतुःकरणी त्रिसमात्रा नवकरणीत्यादि वर्त्समात्रा चारतः ए ते तत्त्ववर्द्धोय पत्रिकं

शारदाति लवकरी कोयं विवरनपत्स्रा मि:॥७॥ एतिमे सित कीव होमसमुद्रा मवं

29 द्वन्ने ताय परोऽवस्तच्चै वर्तते प्रथमात्रां कुंडिका समात्रा ॥ अंगुलैरष्टसमितायाःसमा

रां॥ वहस्तमपवासेरथमात्र्युतैरेतिरपमात्रे विदिहस्का से हविर्वेद्या । तदर्द्धमाहस्त राम

रथमंडितायावाहस्तमपद्याः शिकावेदेःप्रमात्रामंगुलैर्वर्त्समी तिसूत्रशेषवापय २९

ह्यपि तत्पुरुषस्यांगुलैः संख्यायामोदरिति समाहांतावं स्वात्य विधानात्समासवि
शेषस्वांगुलैरदंततामात्यापि त्र्यस्राः देवा ऽर्धम कोऽगा व द ततोंऽगुलशब्दो नपुंसक
लिंगोऽप्यस्ति निर्देशात्स्वांगुलैर्मानं रथस्य स्वयमेव छ स्वम हिक्रमेवो च ततः स्वं ते तता ॥ ८ ॥
तत्राष्टाशीतिशतमीषा ॥ ईषा नाम रथमध्यगा रथस्य यतः कान्ह विशेषः तेनात्रे सा शदे
नवेदे पूर्वापरायामो ऽत्र ज्ञातेः तदष्टाशीत्यधिकशतांगुलमितं मन्वमितादं चतु
रंगुलेनाष्टाशीतिमितमित्यर्थः ॥ ९ ॥ चतुःशीतिमक्षः ॥ अक्षो नाम पश्चाच्चक्रयोर्नन
धांगं काष्ठं ते अन्यात्र वेदिः स्वाक्षस्यायामोऽत्र ज्ञातेऽष्ट चतुरधिकशतांगुलमि
तो ऽस्य चतुःशीतिं चतुष्पंचदंशामित्यर्थः ॥ १० ॥ षडशीतिर्युगं ॥ युगं नाम स्वाह

श्रु.ए. स्कंधोपरि दीयमानं रथ्यां गं काष्ठां तदत्र पुरस्तान्निर्दिष्टायाम मंसं वेदेर्दक्षपार्श्वाद
२० प्रोक्तं गुल्फः प्राक्तिर्यगायामो दक्षिणं गुल्फोन चतुरस्र लिमितरन्यपर्दः ॥ ७ ॥ चाचारोऽष्टकोः
स्यानाम पुरा विवविव प्रवेशं प्यां गं काष्ठां तद्दिहवाच्या समानत्रकाष्ठं ल दक्षपार्श्वा शस्ये
वशस्थे गिरा चतुर्भि काष्ठां गुल्फैः कार्यो हात्रिंशा गुल्फैन्यपार्श्व त्रवतुररस्रिः श्रो
णिः षट्त्रिंशावीक्ष्य रत्नी त्रिंशो तशाखनप्रावीस्यापिप दक्षां तरा स्थाप्य कल्प स्रुवे दार्शि
३० तानि च्छापलंबेन चोचोक्तानि तानिर्यप्रमा शास्वेवानियमेन प्रदक्षान्तरात्नि हेया ग्र.०
नि अतएव चतुरस्रा प्रमादेवकु आरप्र मानाधिकरणिताति त्रचतुष्पार्श्वं त्रिपञ्चे
नैकं प्रक्रमालंब्ये नतत्र मारामुक्तं तच्चैतत्र नियममेच्च द्वयवप्रवचाप्रत्नं बः॥ २०

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

२उ१· हस्तमात्रे समचतुरस्रं भवति। हस्तमात्रादिति क्षेत्रपरिच्छेदस्यार्थः। कथं द्विकरणक्रि
२१ तास्यादित्याशङ्क्य द्वे पदे हस्तसमाधानं भवति। एवमन्यत्रापि हस्तमात्रादिशब्दार्थः॥ ॥ करणा
नत्करणानि तिर्यङ्नाडीपदप्रमाणान्य—पायेति । पंचवज्जवः एनाः पंचरज्जु विशे
षाणां संख्याव्यवहारार्था। कियन्तो ग्रन्थार्थमेतानि करणानीति यतेन पाद्रकरणा
धिकरणयोश्चेति सूत्रे पादसमचतुरस्रो प्राचीमध्यरेखा मितारज्जुहस्तमात्रम्
31 ज्जुः करणीनाममाने क्रियते न पाद्रकरणी। तद्द्विदोर्व्येद्विगुणयात्रे गुणया
द्विसमान्ते नोच्यते भवन्त्व्येह दोर्व्येह समस्तैकचतुरस्रे हस्तद्विकरणी एवं त्रिक ।६०
रणी चतुःकरण्यादयः ज्ञातव्याः केन हस्तेदाता करणी चैव द्विकरण्यादि २१

संज्ञाः संज्ञित्वाद् दर्शिताः । तिर्यञ्चस्त्वनेके । एवं सहस्रं मीयते यया सा तिर्यङ्मानी प्राच्यां त
यो स्ति यदिष्टं विन्दु रज्जुद्वयं । पार्श्वे मीयते न यया सा पार्श्वमानी । व चतुर्दशरज्जुपार्श्वद्वय
मापिका मानी यते रज्जुरुच्यते । आदिवक्ष्यति देवम— या आदिशब्दस्यादिहि
तो पेन । पतेर्लोवमार्गीच ३ रज्जुकोणा स्तिर्यक्शोत्ता हि मध्ये रज्जु सहस्रर
श्रमदिद्वयरज्जुस्तं नयति । तयायाप्यपि एयपि तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यं । तो नीता द
या भवति । एतासां संज्ञानां सवहादशस्वैतेत्रनत्रदूषव्यः । न तु शास्त्रादेषु किं । मने
ताः संज्ञाः तताः । व्यवहाराय— या तिर्यङ्मानी शेषरतिः संस्थाकरणाय । पूर्वतनो हस्य
तो संज्ञा । संज्ञा व्यवहारो नीतः । अभेदेन सांसंज्ञानां समयान्या व हार ५९ तितसं

रु॰ ग॰ निषधोमंत्राः ततातः पश्योत्तरस्वव्यवहारे श्रुतावुद्दोपरिवर्जैरन्त्र॥ ० ॥ पदं तिर्यग्ज्ञानी त्रि
३२ पदापार्श्वमानीनस्या — पार्जुर्दशांगुराणी॥ दशपदोत्तरवेदिर्भवतीत्येवा॥ पादका
मा॥ रज्जुस्तिर्यग्दक्षिणेनरत्वे नमः स्यार्थौ॥ तदेकत्र ऐता त्रिपादप्रमाणा॥ रज्जुः प्रा
गपतामा पार्श्वतःप्रहापीः तिर्यग्नज्जोरपरांता पार्श्वरज्जोर्ग्रंनीताके — हृपा —
32 पार — र्दवा दुःखस्यवृराणी किपतेनन देवंदशपदमितदेवफलकं भवति॥ सो
मंमे हि दशपदोत्तरवेदिर्भवती त्युक्तं तदर्थमेदं तदभिहितं॥ तस्येति देवत्वापे दृपेत्तु
क्तं॥ तेन पदं तिर्यग्ज्ञानी त्रिपदापार्श्वमानी पक्षे॥ त्रिधाहाराः॥ पत्रदो नित्यहं वे ।३०
धात॥ एव मन्यत्रापि॥ छत्रचशारवंतरश्रु निर्मत्तं॥ यान पपे हि सर्वत्र तु पकाम ३२

यजमानस्य वा दशदशपदानीति श्रूयते तेन शतपदक्षेत्रफलैवमतीयतेका
त्यायनसूत्रकारणमप्याहेतत्याग्नौ वितत्नीयामपरिमितां स्रुग्मात्रीं यजमानद
शपद्यां वा सोमे वेत्त्रेत्यपस्तुकरणसूत्रे संभवाद्वैति सर्वयज्ञवतत्स्थापत्त्रिमा
त्रीकायां चतुरस्रसहितस्याच्चैवदोर्दशपदकरणीकक्षेत्रफलाभावेदेः सिद्धवदस
मर्वं हेतुं कुर्वन्दशपदकरणीकामेवेच्छति दशपदक्षेत्रफः लायात्र्यसंभवा
भावात्तद्दशपदकरणीकायाएवहि त्र्यस्त्रिमात्रीकायां वेदाव संभवः एतेन
शट त्रिरत्नकोणस्थापनादन्योमातिरिद्धं पदातिर्य ज्ञानीबहुदापार्श्वमानी
नास्या— पार्श्वसूत्राण्येकारकरणा वाचाविंशत्स दोकं लवेदि मवतीत्येत

रु॰ए॰

३३

तपदद्वयमानान्तिर्यङ्मानीयाद्दमानानुपस्पार्श्वमानीतस्य देवस्य पादः कपा
र्ष्णोः स्था–रणोभूयपद्मवतुरश्रं करोति तद्वत्त्वाधिष्ठितद्वे च फलकं भवति। ततडे
वेदिं निवर्त्तितं चत्वारि शंस दंष्ट्रतिवपनेस्रू त्रिंशांतदर्पमिदमङ्कः॥ ७॥ तपदि कंपु
गमात्रं च स्या गमात्रं च दर्शनात्॥ वपने पुगमात्रं वेस्तुनर वेदिं दंष्ट्रुन्तनप सो
मे। शम्यामात्रीमितितुवहन्यगपद्याहेतन्तर वेदिं हपदि स्वादव्यपतेनस्मात्दर्शना
द्वेतोस्तासिद्धयेपुगमात्रं शम्यामात्रं चोपद्विकंठदण्डरशीतिर्युगं चत्वारि एकाः
शम्येति। उत्तरवेदिमसंज्ञा देतस्सुत्वर। तास्मातिं। व्याघ्नो चत्वारिंशान्प्रदोत्त
र वेदिर्व्यंतोपादिक्यापुगमात्रीतंकुचेपदेस्यातश्रतिशिख्यन्तुध्याकां दासभवति ॥ ७०

३२

तदर्थमिदमुच्यते। युगमात्रोपदेशेन युगमितोऽत्र रवैं। देदिक्पदिग्गा होया।
यशमानमात्रीतार्थः॥ ४॥ दीर्घचतुरश्रस्या— पारज्जुस्तिर्यङ्मानी उपार्श्वमा
नी च यत्पृथग्भूते कुरुतस्तदुभयं करोतीति द्वेव ज्ञाने॥ दीर्घचतुरश्रे द्वे वै
पार्तिर्यङ्मानीत्ति मानीत्वं करणीभूता यावत्तमचतुरश्रं वरोति। तथा तस्मि
न्दीर्घचतुरश्रे यत् पार्श्वमानी तान्यत्र करणीभूता यावत्समचतुरश्रं
करोति तत्सम चतुरश्रद्वयमेकीकृते तत्स्यैव दीर्घचतुरश्रस्य या— पारर
ज्जुः सान्यत्र करणीभूता समचतुरश्रं करोति। यथा पदतिर्यङ्मानी तत्रि
पदा पार्श्वमानी तस्या— पारज्जुर्दशकरणीति दीर्घचतुरश्रमनुक्तं तत्र प

शु॰सू॰
३४
34

दमात्रीतिर्यङ्ग्यानीकरणीहतीपदमात्रंदेत्रंसमचतुरस्त्रीकरोतित्रिपदाचपार्श्व
मानीकरणीहतीनवपददेत्रफलंसमचतुरस्त्रीकरोति।त्रिप्रमाणानकर
णीतिवद्यमाणचात।तयोरे— पार्श्वज्ञाकरणीहतीनवपदफलंपदमात्रंच
देत्रंद्वयमपिहंत्रिपदत्रपदंसमचतुरस्त्रंकरोतीतियुक्तं मुक्तं।कलसमतिर्य
ङ्ग्यानीपार्श्वमानीवर्गहे।येसमरूलचात।तथाद्विपदातिर्यङ्ग्यानीषट्दा
पार्श्वमानीचस्या— पार्श्वज्ञेतुभ्रवा।शिकरणीतिदीर्घचतुरस्त्रंदशितंतत्रद्वि
पदातिर्यङ्ग्यानीहतीचतुःपदफलंसमचतुरस्त्रंकरोतिद्विःप्रमाणाच्चतुःकर सू॰
णीतिवद्यमाणचात।षड्दाचपार्श्वमानीकरणीहतीषड्विंशत्पदफ ३४

करणी२

नं समचतुरस्रं करोति यावन्मात्राणि जन्तुर्भवति वेदिवन्तस्तावन्तो वर्षाणि भवन्ति ना-
कपृष्ठे दिति वर्द्धमानाग्न्यातनयो रक्षरूपा जन्तुर्भक्तः पदफलवृद्धिं शाल-
दफलं च देवेन्द्रपदमेकं देवेन्द्रकल्याणी सती महादेवीप्रीति । वक्ष्यामि स्नपदमतं सम-
चतुरस्रं करोति स पुत्रकं सन्तके । तत्कालं समानं तिर्यग्द्विकल्याणवामस्तु रूपा स्कन्दरूपा
जन्तुर्विकल्याणी तिर्य्यक्चतुरस्रं तं वक्ष्यति । नक्षाप्रिवर्मा रूंक लोमवदे-
कं देवेन्द्रं समचतुरस्रं करोति द्विकल्याणीतु देवानयो रक्षरूपा नदुभयं देवेन्द्रकल्याणी
सती महादेवीप्रीत्यापि पुत्रकं । नचैतत्तान्वक्ष्याणि निर्धन्यानीपार्श्वमासन्नदरूपा तु

रा॰दु॰ दाहनानदीर्घचतुरस्राणि भित्तिचेत्यसैवं तानि त्र्यश्रीणि एषेवाहे त्र्यश्रेष नदी
३५ र्घचतुरस्राणि तावन्ति वह्न्यानीपार्श्वेकान्तः [illegible] पानिमवं नीलान्याश्रस्त्रीणि
पिचतुरस्रवेनो दाहनानीत्यादि- पः। एत [illegible] नार्थमुपदिष्टं। नोन
35 नमेव मन्त्रस्रवचोद शाङ्करणीवचा। शाकरणी द्विवृत्त्या दिसन्त्रा
णीच पर्षः। एवमनुक्तानामपि वह्निंद्वे यम त्र्यतएवा स्मामिः शुन्वे
वाम्ति किन्तु मारए कोने षस करणी पार्श्वे तिर्यग। एकके। तक स्मेर ष
करणान्येवं मर्वत्र [illegible] पतामि तिपार ष पंच करणी॥ तत्रैकोने षक र्म॰
३५

रणी चक्रः करणी। द्विसमारणपार्श्व मानी। हं एककारणी तिर्यङ्मानी। तयोरु
स्कंपापंचकूरणी मवदी-व्यादि ह्रेपं। ऋन्म दपिना त्रिंदुर्त्कं। पावस्माकरणी
स्लाहां हंरणा मेघा द्विधे छ्या। त्रिपके पार्श्वेतत्करणाव दृक्षोपे ळकरणशि
रति। पथ्यावत्रारिशाद्वरणाघा। हावत्रां दिंताहं रत्ने छ--यो द्विक्षा विमन्का ७
ड्रिंशत्सवनारुचे तितत्र ७ द्विशाद्वकरणी ७ रणम नापा र्श्वेमानी। वधपु करणी
तु द्विमाना। तिर्यङ्रानी। नंद स्के पावत्रो शिवारण्यादि ५० ॥ समच
तुरश्र स्वास्केपा रम्नुद्विकरणी॥ समचतुरश्रस्य देनरस्यपारके पाव

शु०
२६

स्मरि — ज्ञेयस्य करणी भवती तावत्समचतुरश्रं द्विगुणं करोति। समानहरणं दीर्घच
तुरश्रव्युदासार्थं करणीव गौहि दोत्रं फलं। तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यौ यौ वगौ त
द्विकामूलं वा — पार्श्वमचतुरश्रो वति तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यो करणी तुल्ये एवा
श्रोण्यमेषि कव्यने श्रोणो विद्गुणास्तु यं। तत्र द्वितीया वाप्यमेस्या त्र
पयो गो वद्युमानत्रिकरण्या द्वैत्र स्थापने च॥ ०॥ करणं चरती येन भूये
नश्चच्छेलवच्चतुर्थैना समचतु द्विशोमेन म विशेष पार्श्वं समचतुरश्रस्या ना०
द्शेषा द्विकरणी ज्ञातासा कियती भवती विश्व हृस्वस्ता नाय मिदं सूत्रं। द्वि २६

36

गुणीकर्त्तुमिष्टस्य समचतुरश्रस्य करणीं त्वरितीयांशेन वर्द्धयेत्तत्तृतीयां
शं स्वचतुर्थांशेन वर्द्धयेत्काष्टशेन स्वकायचतुस्त्रिंशांशहीनेन। यथा द्वा
दशाङ्गुलकरणीकं समचतुरश्रं द्विगुणीकर्त्तुमिष्टं तत्। तस्य करणीं तृती
यांशेन वर्द्धिता षोडशाङ्गुला भवति। तच्चतुर्थांशश्चतुरङ्गुलात्मकस्व-
चतुस्त्रिंशदङ्गुलेन स्वचतुस्त्रिंशभागोनेन वर्द्धनीयः। अत्र—गुलस्योदरे वे
शम्मिलितान्स्वचतुस्त्रिंशतिलात्र चयपताकप्पते। नत्र तिलोन ह फ दशाङ्गु
ला द्विकरणी भवति। अत्रात्मचतुस्त्रिंशेन भागेन स्वचतुस्त्रिंशांशाधिके

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

ततुभिक्षस्य क्षेत्रस्य करणी प्रमाणात् द्विगुणेनोच्यते । हा निर्यग्गिति तिर्यङ्मानी भव
ति पार्श्वेन दैर्घ्येण तावदेव त्रिगुणं विकीर्णितस्य क्षेत्रस्याक्ष्णयाद्विकरणी
अत्र पार्श्वमानी भवति पार्श्वे द्वे चेतरस्य दीर्घचतुरश्रस्याक्ष्णयोऽ
क्षेत्रस्याक्ष्णया तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्योः कृतं प्रणिताकर्णं हस्तरज्जुः सा करणी
भवति तत्त्रिगुणं विकीर्णितं दीर्घचतुरश्रं द्वेधं त्रिगुणीकरोति । अत्र मेधिके
चयने त्रिरंशानां यामस्थानं प्रयोगः । वक्ष्यमाणत्वात्तीयकरणं च सोत्रामणि
विद्विरंशाधिकारापंचशकोने क्षेत्रस्य करणीत्यादि पूर्वे निर्ङ्क्तोक्तं सेनायमर्थस्तत्र कः

श्रु.ग.
२८
38

॥ ७ ॥ ऋत्वीपकस्य पूर्वे तेन व्याख्याता ॥ होत्रा मस्या मुक्तं मक्रमर्त्वीषेनावत्नेनेगि
तेन मक्रमर्त्वीपं मक्रमस्य ऋत्वीयो भागः इति ॥ किं तु मक्रमस्यैव ऋत्वीपां शंपाकः
एषं मचतुरश्री कोऽपि हो व्यतः सेवचे पूर्वत्वीपकरणेन ॥ नयेव मक्रमस्यैव नकल्पि
तयाहोतरघावेदि माय तेह्यासो मिक्या वेदेत्वीयां शमूपाभवति ॥ एवं हि श्रूय
तोविर्त्वीयं पञ्चेन विर्त्वीयं वैहोमस्य होत्रामणीति ह्यात्वीपकरणात्रिक
रणीकयनेनैवोक्ताभवति कथं त्रिकरणी ह्यानार्त्वीपकरणी ह्याताभवति गं०
तच्छिष्टो दुजिह्वदापा स्रुच — देवविद्यातोऽति ॥ ८ ॥ ग्रमगा एविभागा स्तुनर्धवेर ॥ २८

सूत्रे त्रिपदः स्यात् क्रमशः पर्यन्तोऽस्थि पदमान [illegible] याकारं स्यात् समचतुरश्रीकृते
क्षेत्रे नवपदं भवति। द्वादशधा गुणितं च पद मिश्रके। तत्क्षेत्रे तिर्यक् स्थानीद्वये ण
र्भमानी द्वये च त्रिधा त्रिधा विभज्य हि भागाः षट् द्वेदा। द्विगुणो नरे सूत्रे मध्यतो
दत्त्वा नवधा विभजेत्। पदं पदं क्षेत्रफलं कोष्ठकैः कोष्ठैः भवति॥ ७॥
करणीत्रितयं नवभागाः। तस्य क्षेत्रस्य त्रिपदा करणी तस्याः [illegible] ततो [illegible]
पदः पदं सकरणी सम्मन्त्रकं नवभागं संक्षिप्य प्रतीत्य पदं। ततीये नव [illegible]
रतिर्भवति समाणामधिनां तं च पदमात्रं॥ ८॥ नवभागात्रेयस्तृतीयकरणी॥

रउ॰ सकृमस्वेत्रसनवभागो ह्रमवचतुरश्रस्याक्ष्णयारज्जुर्नवभागाद्वि करणी

३८ सा पार्श्वमानी नवभागकरण्येव तु तिर्यङ्मानी तयोरक्ष्णयारज्जुः कर

सतीभस्म चतुरश्रं करोतीति । तेन नवभागस्त्वयः संदिष्ट भवतीति सैव

39 तृतीयकरणी भवति तृतीयकरण्येतेन व्याख्यातेति वचनं तस्यायं

सप्रपञ्चः तेन तृतीयकरण्याः प्रयोजनमिदानीमाह ॥ ७ ॥ सौत्रामण्यां स

कृमार्था ॥ तृतीयकरणी यज्ञ वर्त्तते । सा सौत्रामण्यां प्रक्रमो भवतीति व ए॰

नादर्थसिद्धय मक्रा । तया सोमवेदेर्दिमा । पत्रेण सा सौमिका वेदेस्तृती ३८

यांशास्त्रमवेत्ता।परिशिष्टेगोक्तं।पदस्याक्षेपात्तिरश्चीनतयोरक्षेपानु
यामवेत्ता।सोच्चमस्यां।निमातव्यावेदिः स्यात्सोमवन्नयेति।पदक्षेत्रस्याक्षेपया
पार्श्वमानीतिर— तितीयं स्थानीतयोरक्षेपात्तृतीयकरणी सोच्चमसंप्राप्र
क्रमइसथी— एवं चपरिशिष्टान्नतोपि त्रिपंदस्त्रक्रमत्तृतीयांश एव सौच्चा
मस्यांप्रक्रमद्वेत्रामिष्ठ बिदिमप्नेनो। के चित्तु सोमेनु। द्विपदोमवेदि
तियांपरिशिष्टे। द्विपदः सौमिकः प्रक्रमत्र क्रमस्तृतीयप्रभागसंक्षेपकं
तृतीयकरणी प्राह।। नन्नोपदस्याक्षेपेन्या द्विपरिशिष्टगा कोणंतामिरोध

शु.ए. पातातत्रातेनचयजनवेदिरपिहोमवेदिरेव। अग्निःहोमांगमितिस्तूक्तत्वात।
६० तत्रपश्चक्रमविपिवलस्यतनीयमागंहेपिकायाकरणेहोवहोत्राम
स्यांप्रक्रमःवयजनातंतरंवेतदंगत्वेनापिभूनोहौत्रामणीयश्चितेहेव
वेदिःप्रस्तुता।द्विपदप्रक्रमस्यत्ववलिकहोमवेदिविषयइतिपुक्रम
त्यश्यामः।अस्या।पूर्ववच्चवेदेर्दुबौधत्वपारिशिष्टेपठति।त्रिहात्वा।शुल्ब
मदावंयज्ञेहौत्रामण्यांहुते।वेदिंयेकर्तुमिच्छंतिसिरिंमिंदंतितेनरस्ते राम०
रिनि॥७॥त्रिकणोप्रमाणापी।हौत्रामण्यांतनीयकारस्यःप्रयोजनं ६०

तत्कथनमिह युक्तं। त्रिकरणीत्तु किमर्थमुक्तेति तस्याः प्रयोजनकथन
मेतन्नान्तरीयकस्यार्थं प्रक्रमनव समासासाभ्यः समसनीयाः समसमा
सास्त्रिकरण्येव कर्त्तुं शक्या तदर्थमियमुक्ता अत्र पवात्रिगुणं हेत्र समा
समदर्शनार्थं त्रिकरणी तयाश्वमेधेऽग्निस्ताव विधिधास्यति॥ ०॥ तुल्यप्र
माणानां समचतुरश्राणामुक्तः समासः॥ दशाकरणी चत्वारिंशत्कर
णी द्विकरणी त्रिकरणी कथनेनादिदर्शनरूपे एकस्योपयुक्तस्तुल्यप्र
माणसमचतुरश्रसमासः द्वेयोः द्वेवहानार्थे प्रयुक्तः पंचवक्रस्याधक

ई॰प्र॰ पनात्मवैषं नोक्त इति चेत्तन्न दीर्घं चन्द्रमस्य कृपाज्ञ ग्निर्य ज्ञानीका
४१ भर्वमानीचेन्यादिना सूत्रेण दिग्दर्शनं सूत्रेण सर्वेषां मध्ये केवाये
चैकोनेकस्वेत्यादि श्लोकोऽस्माभिर्दर्शितः एतेन च सूत्रेण सूचितो
41 यः स्वयमेवाभ सत्याचार्यः प्रदर्शयन् सत्येन सूत्र — त्र मूलमयतमन
र्थकं स्यात् ननु भवेषां पंचादि सूत्रेण सम स्थः सा दृशा नो सूत्रेण
मपि प्रकारांतरेण सूत्रे इत्या । यमेकास्यार्थः ॥ ७ ॥ नानात्मसमासेन सम
से ६ हनीय सः कारस्य ततः पदेष्वपि छिन्नात्र स्या सूत्रया त्वपु मेहम रा॰ ७
४१

स्यतीति सिद्धान्तः॥ सम चतुर्भ्यो ऽणुभ्यो नित्यनुवर्त्तते। एवं च सा ऽणूनां सम
चतुर्भ्याणां सिद्धान्ते कर्त्तव्ये ह्युत्तरस्य कर्मणोनानेन बद्धत्वस्यादिमा
न्तेकरणं तिर्यग्ज्ञानं पार्श्वमानी वैकल्यात्कोणान्मित्वा पक्षिद्वयाचिन्ह
येदक्षिणकोणे शंङ्गादिस्पर्शः। तस्मादेवकोणाद पश्चिमात्कपश्यप छेदप
र्यन्ते तिर्यग्ज्ञानी वा पार्श्वमानी वा। तस्मादेव च कोणाद्दक्षिणतरदोषस्या
न्यादिकोणे तिर्यग्ज्ञानी पार्श्वमानी वा तत्पश्चात्पाः। प छेदावद्वे
तरकर्मस्यान्यावत्सवत्सावत्ता प छेदाविकं भागं बहिः कुर्वतीत्यपक्ष

शु॰ ए॰
४२

नांशं तु स्त्रिदेवानां ततः कुर्वति दक्षान्यत्र चैकरणी क्रियते तदा सा द्वादशी यो
गः द्वितीयं च तद्देवद्वयं पंदि पक्षमध्ये चतुर्थ्यां करोति । पुनर्द्वादश्यां चतुर्थ्ये
न पुनर्ग्या मित्रनवमस्यां च चतुर्थ्यां न तद्भिमद्धेपं तत्त्वमित्राये पक्षमध्ये चतु
र्थ्यां मिति बहुवचनांतं तु वक्तेपं वंदे व्याख्येयं पाद्या द्वादश्यां तु जक
रणी कार्या गुजकरणी कक्षमध्ये चतुर्थ्योः समासे द्वादश्यां तु जस्या धो
दि मात्र कस्यं नास्ति पंडित्या न्यायो केन ततः श्रोत्रीयरक्षां गुजेषु पक्षि च चतुर्थं ए॰ ४०
गुजां कस्यं हि त्वा पक्षे दीना र्धमात्रं पंथा वत्रया दकायां न पक्षे पक्षां ५२

गुणातिथयज्ञानीनां वर्णानां गुणायार्थमानीयमानाहरणं त्रा। शि देवत्वं मव
ति। सा द्रूपा कुर्वाण इतीयं समवतार ग्रंथ करोति नास्ति द्वादशांगुणानां
गुणयोः समानो भवति। एवं तत्त्वप्रमाणं नाना प्रमाणं देवत्व समाहृतं कैः
॥ ॥ इति नेमिषीयमानन्द तत्त्वसमवेद्रदनायां गुणोत्पत्तिकर्त्तव्व। हो दिनीया
कं टीका॥ ॥ वस्तुस्वभाव वस्तु श्रेष्ठिनि जिह्वा ईर्ष्यावान जिह्वा हां वैत्ताव तु म
यतो यथिद्विश्वं कुर्वन्निरवाय यथार्थमानीनां ... मानानां संमितो मद्रूप
यां तत्त्वो परिहरति समाहे स्पष्टेदमाकर्ण्य भणि नोहि सः॥ अथ पुनः तत्त
समासानां देवानां यथाकुर्वाण गुणवर्ण वंतो। समवतार ग्रन्थ प्रमाण

२३० दस्य दस्य डामारां ह म च तु रस्यं नि हं ईं म प तु पि छ न्यो वं न म च तुर [illegible] त्रां

४३ निहं तुं म प ने ड्ड मि छे त्ता व ता कर ण्या ए पु व ड र स्त्र स्य पा र्थ मा न्यो: श्रो त्रि

ह पा न्के वा र प छि वा चे द्र ह पे पा र्थ मा न्यो: न वा त पो स्त्रि हू यो स्व र ज्जु म त्ता

र त्ता र्थे शं कू नि रखा र्थं प ण्णं कु ह व्या त ता र ज्जु: पं ए पु च तु र स्त्र का र त्ता सि

ति व म च ति तं पा स्व मा तां म कृ = ता मे व म का ले तं पा र्श्व मा नी ए पु

च तु र स्त्र क र ण म मा रां [illegible] कं र्त्तं ज्जं मि तं [illegible]

छि तु पा र्श्व मा नी ह व के स ह प च तु र स्त्र स्या [illegible] नि प ड्डी न्मा डु प [illegible] ४०

ह र ति सं [illegible] प ति च स्त्रि दे तं कु र्वं ती [illegible] मा त तो को ऽ पि कों [illegible] ४३ ४४

मद्दल्ल्यारूपांकर्णरज्जुमितांतस्यातत्रापच्छिन्नपार्श्वमानीह्रस्वदक्षस्यपृष्ठेचतुर
स्रस्याधस्तीर्यङ्मान्यामुपसंहरतिसंघातयतितिच्छिन्द्यादित्येवंकुर्वतासतीसात
त्तायोधिकोंशस्तिर्यङ्मान्योस्मान्निर्जिहीर्षितलघुचतुरश्रतच्छेषच्छलाप
रचतुरश्रयोः समासरूपेऽस्मिन्दृष्टुनिचतुरश्रेपक्षेदात्मवातितत्पक्षव्यां
श्रेणोत्भवतितस्मिन्स्थानकेसंपातमारभ्यच्छिद्देशांतर्वर्तिनोलघुस्थलचतुर
श्रतिर्यङ्मानोलघुनिचतुरश्रेदृष्टुतोपहतेशेषद्देश्रस्यासमचतुरश्राक
रणायकरणीभवति।तयायादन्यचतुरश्रंक्रियतेतन्निर्हृतात्ल्पचतुरश्र

करोष्यन्तं तदेव ह्रस्वचतुरस्रं स्यात्। एष निर्ह्रासः। अथ पुनर्द्योत्य समचतुरस्रस्य
ह्रस्वकरणं। निर्ह्रासितात्समचतुरस्रकरण्याः पार्श्वमानात् यतो निर्ह्रा-
45 सितं तस्य ह्रस्वस्य चतुरस्रस्य करणी। यत्र वर्णिकास्मिन् त्र्यश्रिणि क्षेत्रे तिर्यङ्मानी
निर्ह्रासितं निर्ह्रासेन तच्छेषं क्षेत्रकरणीरूपा कर्णवती। कर्णस्य पार्श्वमानी ति-
र्यङ्मानी वर्गैक्यान्मूलत्वात्। वर्गस्य च समचतुरस्रक्षेत्रफलरूपत्वात्। यथा पं- ४५
चारत्निकरणीकात् तां चविंशत्यरत्निक्षेत्रफलकात् ह्रस्वसमचतुरस्रात् त्र्यर-
त्निकरणीकेन नवारत्निक्षेत्रफलकमल्पं समचतुरस्रे निर्ह्रासिते तदा षो-

न्यचारलिकरणोके श्रुते ऽत्रेयेदक्षिणोत्तरगते ये पार्श्वमाने तयोः श्रोलित
स्त्रित्र्यरलिमानेन विकृयाया ३ तयोः सूत्रयोः कोष्ठरवातयोः शंकुद्वयातनापं
यारलिरक्षुमितानेकतरखंकु निहितखंकुमूलपाशाधस्तिर्यक्स्थान्यापं यारलि
मितायां संपात्यमाना त्रिरलिपार्श्वमानीकं पं यारल्याहृत्याकं चतुररलिति
र्यक्स्थानीकं चाष्टिरुकवेतार कामरलिमपाक्षिंदति समेपूततिसेकारलिक्राववद्दः चो
सस्त्ररलिचतुष्टयं त्र्यदः पातिशोषद्वेत्रस्यकरौ [illegible] दिक्तिक्रमात्संसमव
उरश्रांशाउनालिदोत्र [illegible] लवकेन परत्रेचा पं चविंशत्या हैनिवरायपनातेषुगोषेचो

उक्ता॥ इत्यपनयनविधिः॥ चतुरश्राच्चतुरश्रमित्यत्र यत्र समासममित्यनुक्तमपि वि-
शेषणं ज्ञेयमेव। तस्यैव मुख्यत्वात्। यत्र च दीर्घचतुरश्रे [hole] कार्यमिच्छति तत्राचार्यस्तत्र
दीर्घेति विशेषणं नियमेनाह॥ ॥दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं चिकीर्षन्मध्ये ति-
46 र्यगच्छिद्यान्यतरदधिकं चतुरश्राद्दक्षिणेन तस्योपदध्यादवशेषमागंतुना संपूरयेत्तस्यो-
क्तो निर्ह्रासः। अयेति दीर्घं चेदिति वक्ष्यति। ततो विस्तारद्विगुणायामस्य दीर्घच- ४६
तुरश्रस्येदं समचतुरश्रीकरणं। तत्र विस्तारद्विगुणप्राग्गायामं दीर्घचतुरश्रं मध्ये
विस्तारसंमिते आयामे पार्श्वमानीद्वये तिर्यक्प्रसारितरज्ज्वापच्छिद्यान्यतरदधर

स्रं कृत्वा समचतुरस्रं द्वैधं तिर्यङ्मानेनाभिधोयाच्चारत्निर्विभज्य द्विधा तच्चा
तद्दीर्घचतुरस्ररूपमं शाद्दयं अविजलचतुरस्रस्यापुरस्तात्तिर्यग्यामामक
सुपदध्याद्वाजयेत्तस्यैव वादक्षिणे ततस्य प्रागायामकं सुपदध्यादेवं विर
काथां शाद्दये प्रोक्षिते तद्दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रोक्तं भवति किंतुरस्रा ॥
दिग्योगेन पूर्णं भवति तस्याद्यामोत्तमन्यद् यावद्भवति समचतुरस्रं कुर्या
त्तस्य वर्द्धितो वास्य चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षेत्तिलु करणुत्यानि कृ
सः कार्यः॥ यथाधरत्निर्विस्तारचतुररत्निरायामे दीर्घचतुरस्रे मध्य

तिर्यं ह्स्ति नैकारत्निकरणीकं चतुररत्निक्षेत्रफलकं समचतुरस्रद्वयं भवति।
तत्रान्यतरमध्ये विनाऽल्पं प्राच्यामध्यरेखया तथा विनत्ते एकतरस्यैव दीर्घे
चतुरस्रेऽप्यरत्निविस्तृते घारत्न्यायामेन च वन्तस्येव अथ विनष्टस्य प्राद्द्विगु
नस्यार्थैक्यम्रागायामतयाव्योजने एवं द्व्यरत्निक्षेत्रेण चारत्निकरणीकमयुतर ४१
त्निकक्षेत्रफलकं समचतुरस्रं भवति। तत्रानांशस्यारत्निक्षेत्रस्याधिकस्यायन
यां योजनेन वारत्निक्षेत्रफलकं जातमिष्यते। त्वष्टारत्निका भव। प्रस्तुतदीर्घच
तुरस्रस्य तावन्मात्रक्षेत्रफलत्वात् तस्यागे तरत्निक्षेत्रस्य चतुरस्रात् चतुरस्रं निर्जि

ःर्षे निरुक्तकरीत्यापनयनेनैतेष्टा रत्निसमचतुरश्रं सिध्यति। अस्य हेत्वज्ञाने
प्रयोजनं॥ ॥अतिदीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य त्रो
त्रं यथायोगमुपसंहरेदित्येकसमासः॥ विस्ताराद्द्विगुणायामादप्यधिकमपि
दीर्घं चेच्चतुरश्रं तद्विस्ताराद्विगुणायामं यावत्पूर्ववत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्य दीर्घवि
वरश्रस्य समासविधिना समस्यैकतां नयेत्॥ समचतुरश्रीकरणेन॥ ततोधि
कोद्याममपि पुनर्विस्ताराद्विगुणायामं चेत्तिर्यङ्मानापच्छिद्य तत्पूर्ववत्समचतुरश्री तत्स
पूर्वसमचतुरश्रीमेखलयतद्विगुणकरणेन वा॥ अथैनेतद्विस्ताराद्विगुणायामं

48 वेतिर्यङ्मान्यापार्श्विघृष्टं वं समचतुरश्रीकृतं तत्पूर्वं समचतुरश्रमेवं वर्त्तये
त्तद्विगुणकरणेन। अथ न तद्विस्तारद्विगुणायामं तदा प्राचीमध्यसूत्रेणोद्
धयेद्विघाषादिशा विस्तारद्विगुणायामं भवति। यदि तु न तदा यावता विस्ता
रद्विगुणायामं तावदपच्छिद्य समचतुरश्रीकृतपूर्वस्मिन्मेलयेत्। शेषस्याप्यु ४८
क्तयुक्त्या समचतुरश्रीकृतस्य तत्र प्रक्षेपः इति यथायोगमत्रापूर्वार्थः। यथा च त्र्यु
ते तथोपसंहरेन्मेलयेत्। यथा नपारत्वायतनं कुरतानि विस्तृतं यद्दीर्घं चतु
रश्रं तदष्टादशाररिनिहितेन फलवत् तद्विगुणायामं द्विस्तिर्यङ्मान्यापार्श्विघाहृता

रत्निसमचतुरश्रद्वयंकृत्वाद्विकरणपार्श्वोडशारत्निक्षेत्रफलकंसमचतुरश्रं
कृत्वाशिष्टंद्व्यरत्नितिर्यगायतंक्षेत्रंप्राच्यातिर्यग्भागाप्रपद्धिघसमस्यसमच
तुरश्रीकृतंनानाप्रमाणसमासेननसमस्यैदेवमन्यत्रापि।।अयमेकसमास
इति।नाम्नाव्यवहार्यः।एकसमचतुरश्रक्षेत्रकरणरूपःसमासः।।व्यवहरिष्य
इति एकसमासेनसमस्यसर्वमग्निंतथारत्निकृत्यादौ।।क्षेत्रज्ञानप्रयोज
नमत्र।।८।।समचतुरश्रंदीर्घचतुरश्रंचिकीर्षन्मध्येऽक्ष्णयापहिचविज्ञेतो
रतुरस्राद्युत्तरतश्चापच्छिद्यद्विधमंचेष्यायोगमुपसंहरेदितिव्यासः।।स

49

मचतुरश्रं विस्तारद्विगुणायातदीर्घं चतुरश्री कर्त्तुमिष्टं चेत् तदा समचतु
रश्रं कोणद्वयगतयाक्ष्णया कर्णसूत्रेण द्वेधा विभज्य एकं भागं कोणादक्ष्ण
यार्द्धं नीतेन सूत्रेण पुनरर्द्धेधा भित्त्वा द्वे चतुरश्र्यौ चतुरश्रायां रूपमिदं त्रिकोणद्वयं
वा तत्पस्पार्श्वं तरस्याक्ष्णयैकपार्श्वमानीकस्यार्द्धौ धस्साध्या तथा योजयेद्य ४९
थाक्ष्णयार्द्धकोणगसूत्रमानेति योज्ञान्यां कृद्धिधिरतः स्यातामपरावपार्श्वे मा
नी अक्ष्णयासूत्रमानेव भवति। दिक्साधिते न क्षेत्रं दीर्घं विस्तारद्विगुणाय
तं सिध्यतीति क्षेत्रज्ञानमात्रप्रयोजनं। यदि च विषमं चतुरश्रं विस्तारद्विगु

५

णा यत दीर्घचतुरश्रो चिकीर्षितं न समं तदा तद्विषमं छित्वैकसमासरी
त्यापसंहृत्य समचतुरश्रतां नीत्वा तत एव दीर्घचतुरश्रं कुर्यादितार्थः ।
समचतुरश्रस्य दीर्घचतुरश्रतया प्रसारणे ॥ ८ ॥ प्रमाणं चतुरश्रमादेशाद
न्यत् ॥ अनादेशे समचतुरश्रस्यैमेव प्रमाणं भवति यथा धिष्ण्यानां ॥ आ
देशात्त्वन्यत्प्रमाणं मंडलादि भवति यथा गार्हपत्यचितौ । एतच्च सन्न्यादि
रवरसाधनार्थमप्सु प्रयुज्यते ॥ ९ ॥ द्विःप्रमाणा चतुःकरणी त्रिःप्रमाणा
नवकरणी चतुःप्रमाणा षोडशकरणी । उक्तानां करणीनां क्षेत्रफल

स्त्रयानुक्तानां चाल्पकरं सिद्धेः क्षेत्रज्ञानायेदमुच्यते क्षेत्रप्रमाणे यस्याः
सा रेखा करणी क्रियते तदा तद्यात्कृतं समचतुरस्रं चतुर्गुणक्षेत्रफलं भवति
यथा द्विरेखाकरणात्कृतं क्षेत्रं चतुररत्नि क्षेत्रफलं स्यादिति। एवं त्ररत्नि
करणात्कृतं समचतुरस्रं नवारत्नि क्षेत्रफलं भवति। तथा चतुररत्नि ५.
करणात्कृतं समचतुरस्रं षोडशारत्नि क्षेत्रफलं भवेत्॥ एतत्क्षेत्रप्रदर्शनं॥
॥ यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो वर्गा भवन्ति तासमस्य तुष्ट
सूत्रविप्रदर्शनमुक्तं तदेवानुक्तोदाहरणेऽपि बोधयितुं विशदयति। यावद्गुण

६

रज्जुः समचतुरस्रकरणी क्रियते तावं तस्मात्वं तो वर्गो स्मात्र तत्क्षेत्रफलरूपाः स्युः ।
वर्गो नाम सदृशद्विराशिघातो यथा पंच पंचगुणाः पंचविंशतिः पंचवर्गः ॥
तेन पंचगुणा रज्जुः करणीकृता य समचतुरस्रं करोति तत्पंचविंशतिक्षेत्रफल
कं स्यादेवं षड्गुणया कृतं षट्त्रिंशत्क्षेत्रफलकमित्यादि ज्ञेयं ॥ का[illegible]प्रमाणे
नयाद्यप्रमाणं विधीयते वर्गस्य मूलांकादधिकं चेत्केन दर्शनादर्धादीमानया
रज्जुपाकृतं समचतुरस्रमष्टादितोधिकफलं माविज्ञायातिकारुणिकेन
सूत्रकृता तेन तद्व्याता येलिन्नगणितं न विदुस्तान्प्रतित्र्यर्धमानयारज्वायदि

समचतुरस्रं क्रियते। तद्यस्यार्द्धमिता सा रज्जुस्तया करण्याया वत्समचतुर
स्रीक्रियते तावत्क्षेत्रस्य पादश्चतुरीयो भागो भवति। अर्द्धस्यार्द्धगुणं पाद एव
र्द्धवर्गः॥७॥ तृतीयेन नवमोंशः॥ एवं करणी तृतीयभागेन करण्या कृतं स
मचतुरस्रं तत्करणी चतुरस्रान्नवमो भागो भवति॥ त्र्यंशगुणस्त्र्यंशो हि नव ५२
मोंशः॥८॥ चतुर्थेन षोडशीकलेषि निर्ह्रासः॥ तथा करणी चतुर्थांशेन
करण्या कृतं समचतुरस्रं षोडशांशः क्षेत्रफलकं भवति। एवं निर्ह्रासः। क्षेत्रस्य
क्षेत्रफलसाधनं॥९॥ तस्य पुरस्ताद्वृत्तं कार्यं॥ पादस्य नवमांशस्य षोडशांशं

शादेश्च वृद्धिह्रासादपकर्षः। कथं कर्त्तव्यस्तदर्थोमत तु। तस्य निक्रामस्य पदेशा
द्वयांतरापनयस्य प्रज्ञास्यं पूर्वमुक्तं। चतुरश्राच्चतुरश्रं निर्जिहीर्षन्नित्यादि तत्र
विस्मर्तव्यं। कनीयः क्षेत्र स्वरूपात्पावसेर तदपनयनविधिः। पूर्वोक्तः पुनः
स्मारितः॥ ८॥ यावत्प्रमाणा रज्जुर्न्नवतीति विहृद्धे क्रमेण वर्त्ति॥ यावत्प्रमा
णा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावेतावयाम्न वंतीति क्षेत्र वृद्धि पूर्वमुक्ता। तस्मादेव
वृद्धिकमात्करणायावतिथायावतिथांशः करणे क्रियते तावत्तावद्वर्गमि
तं प्रधानक्षेत्रांशं सा सा संक्षिपतीति निक्रामविधिः एतेन करणोपक्रमोरोन

क्षेत्रस्य पंचविंशोंशः संसृष्टेतकरणाष्टमांशेन षड्विंशोंशः इत्याद्यनुक्रमं पिंडे
यां॥ चतुरस्रमंडलं चिकीर्षन्मध्यादंशेन्निपात्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यद
तिरिक्तं भवति तस्य तृतीयेन सह मंडलं परिलिखेत्सम समाधिः॥ समचतुरस्र
क्षेत्रं मंडलं कर्तुमिच्छन् तस्य समचतुरस्रस्यार्द्धकृत्या सूत्रद्वयं दत्वा तन्निपातान्म ५२
ध्यादारभ्य कर्णं यावद्दलकृत्यार्द्धं भवति तत्पार्श्वमानेन करणार्द्धरूपेण
मध्यदेवमित्यापरिलिखेत् विकृत्य तच्छिकार्ध्वेपं यत्तस्य तृतीयांशं करणार्द्ध
रिक्तान्तु वर्द्धयित्वा तावता व्यासार्द्धेन वृत्तं चमयत्र यच्छन्नं तत्समचतुरस्रं समके

त्र फलं स्यात्॥ यथा षोडशांगुल करणात् तस्य सम चतुरस्रस्य मध्याद् संया
वद् दक्ष्यार्द्धमेकादशांगुलानि तत्र पार्श्वमानेनाष्टांगुलेन विकृते तेन शेषं
गुलत्रयं तस्य तृतीयांश मंगुलं करणपक्षे ष्टांगुल वर्द्धये त् नवांगुलानि व्या
सार्द्धं ततन्नत्र तं मंडल मष्टादशांगुलव्यासं षोडशांगुल करणीक समच
तुरस्र तुल्यफलं। अत्र विशेषो वार्त्तिकेउक्तः॥ करणपक्षे हि मीं चाघकरण
द्विनिमंडलं चाभयेद्य तदा तु ल्यां चतुरस्रेण तत्फलं। करणी षोडशांगुला
तदर्द्ध मष्टांगुलानि तस्याष्टमोंशोंगुलं॥ तदा बाह्यकरणार्द्धेन नवांगुलानि॥

तावतां व्यासार्द्धेन यद्वृत्तं तद्वृत्तकरणीस्तत्समचतुरस्रेण तुल्यफलं॥
अत्र करणप्रद्योष्टिमांशाः स्वसहमांशोनाश्चेत्क्रियते तदातिसूक्ष्मताया
तात्स्यापि वार्तिकेषूक्तं॥८॥ मंडलस्य चतुरस्रीविकीर्षितविष्कंभं पंचदशनागा
53 भ्यामाचक्षुर्धरेक्षेषः करणी॥ मंडलक्षेत्रं तुल्यक्षेत्रफलतया समचतुरस्री ५३
कर्तुमाप्यते चेत् तदा तत्स्य विष्कंभं व्यासं पंचदशधा विनिड्य हीनो नागै
ऊह्याल्लेपश्चयादशनागाः समचतुरस्रीकरणीमानं यथा। पूर्वोक्तिक्व
त्रिविष्कंभो द्वादशांगुलानि किंचिन्न्यूनानि तस्य पंचदशोंशाः किंचिन्न्यूनपं

यमांद्यमंगुलं तं द्विगुणं अंगुलद्वयं पंचमांशद्वयं च किंचिन्न्यूनं त्यज्यते ॥
शेषः किंचिन्न्यूनषोडशांगुलाकरणी अल्पांतरत्वाददोषः । पूर्णषोडशां
गुला हि सेष्यते । अत एव वार्त्तिक उक्तं ॥ वृत्तव्यासनवांशं वा परित्याज्य
नां वदेत् । करणी चतुरस्रार्थमल्पमेवांतरं त्विह । वृत्तव्यासोष्टदशांगुलः ।
किंचिन्न्यूनः तत्र नवमांशो अंगुलद्वयं किंचिन्मूलं तं त्यक्त्वा शेषषोडशांगुला
करणी कार्या ॥ ॥ इति नैमिषारण्यसोमसुत डामरचंद्रकृतायां शुल्बसूत्रवृत्तौ
रत्नावल्यां कुंडिकासमाप्तः ॥ श्रीगणेशाय नमः कविः कविकुलप्रविडुनवात

प्रउगः समुह्यपुरीष इत्यग्नयः ॥ द्रोणाकाराद्दीर्घचतुरस्राश्चितिर्द्रोणचित् ॥
रथचक्राकाराद्वृत्ताश्चिती रथचक्रचित् । उड्डीयमानकंकपक्षाकारा चितिः कं
कचित् । एवमेवानुक्तेऽपि श्येनचित्यलजचिती बोध्ये । प्रउगो रथाङ्गं त्र्य
गतं त्र्यश्रितदाकारा चितिः प्रउगचित् । त्र्यश्रिद्वयमुखसंस्थौत्यनागेमिलितं ५४
रुद्धमास्यद्वयमुन्नयतः प्रउगचितिः । पुरीषमन्यत्र आनीय यत्र समूह्यि क्रिय
ते सा समुह्यपुरीषचितिः । पुरीषं मृत्तिका । एते अग्नयः । अग्निर्यत्रातिप्रणी
यते तानीष्टकचीनस्थानान्युपचारादग्निशब्देनोच्यते । एते चाग्नयः शतपथे

१०

सविताः शास्त्रांतरकल्पेषु विचिन्ताः ॥ आचार्येणात्र वेदेः समासदर्शनमात्रार्थं
मुक्तं ॥ अत्र शास्त्रवाक्यानुसरणं विति स्वरूपं विता । तद्वेदेश्च समासमयैप्रवक्ष्यति ॥
इत्युपनम्युद्दिष्टाः ॥ तत्सद्वेदुःकर्माति वेदेश्चसमासमाह ॥ ॥ द्रोणेयावाननिः
सपक्षपुच्छे विशेषं यावद्वेदेः स्याच्च समचतुरस्रे लचाद्रोणे दश विनागोहंत
मितिमिद्रोणे विति निर्देश्यावानग्निरग्निसंस्थानं सपक्षपुच्छविशेषं यावद्वेदेःस्या
त्सहपुरुषादिभवति तावत्तु द्रोणाकारतयास्तु भूमेः कृत्वा नाप्रमाणसमास
इत्यत्र करोत्याप कोपुच्छं वा तन्नाव्यमसमचतुरस्रालता तस्पादशभागाहं

वृत्ताकारमल्पं समचतुरश्रं क्षेत्रं तत्रैव मत्स्यते । तत्प्रकारमाह ॥ ५८ ॥ तद्
शमनापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य निर्दिष्टत्वात् सर्वमग्निं तथा तति सत्त्वा
पुरस्तात्पश्चाद्वोपदध्यात् । तत्समचतुरश्रीकृतं सर्वमग्निक्षेत्रं तिर्यङ्मान्या
पार्श्वमान्योर्यदितराद्दक्षिणेनोत्कृत्वा दशाधच्छिद्याच्छिद्यादशमभेदमति ५५
दीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्य तत्के कसमासेनात्पासमचतुरश्रीकृता
त्रिक्षेत्रात्रिर्दिष्टत्वाद्यथाकृत्वा विधिः सर्वमग्निं द्रोणाकारं कृत्वा निर्दिष्टं तदग्नि
समभेदं वृत्ताकारं तयाऽङ्गुलाऽस्य पुरस्तात्पश्चाद्वोपदध्यादेवमेतु ॥ अपच्छि

घापङ्क्तिर्देवतिवी स्यातिर्यक्याश्चेमानीह्वयापश्छेदविवह्वाया। अथवातिर्यङ्ख्या
न्योः पार्श्वमान्योश्चदशादशाधःविनागापङ्क्तयातेनशातमंशाः स्तानानवंति।
तंते दशांशाः दशाकरणपाएकत्रसम चतुरस्रीकः यास्ताह्वतमंडलेप्येवंहत्तम
न्निचारथस्यकविनीमंडलाकारायांहत्ताधनपङ्क्तिदेवदशमांशंवृत्तं पूर्व
वदेवतस्याप्रश्चात्पुरस्तातेनैपदध्यात्। अथवृत्तस्यापिवृत्ताकारताकर्तव्यावि
शेषः। तत्करणं चोक्तं। चतुरस्रंमंडलंचिकीर्षन्निनादिना॥छ॥ प्रउगेयावान
ग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्याके। यो ःहोत्रस्यावानुद्विगुणंस्तुरश्रंस्तस्याय पुर

स्रात्करणीमध्येशंकुर्येचिन्ह्रोण्पोत्सोग्निः।सपक्षपुच्छविशेषस्याग्नेः द्वेन्नसम
चतुरश्रीकृत्तं द्विकरण्याद्विगुणीकृतं पुनः क्षेत्रसन्नचतुरश्रीकृत्यतत्र यात्क्षवेत
स्तिर्दिश्यानीकरणीतस्यामध्येशंकोरे कोः परीयश्रोण्पोः एकंवत्रं कुत्रयं निरिवा
यतत्रस्यापिक्षेत्रं द्विगुणसमचतुरश्रार्द्धयाह्यसेवप्रउगचितिः॥१॥ उन्नयतः ५६
प्रउगेतावदेवदीर्घचतुरश्रं लब्धाकरणीमध्येशंकवः ससमाधिः॥ उन्नयातः
प्रयुगेचितीविशेषिसपक्षपुच्छमग्निं चतुरश्रीकृत्यतावदेवचतुरश्रांतरंपुरस्ता
दर्द्धयेदितिविस्तारद्विगुणायामं द्वियुक्तं दीर्घचतुरश्रंभवतितस्यातिर्यक्श्रो

न्योः पार्श्वमान्योरस्य मध्येषु चत्वारः कोष्ठकेषु पातितस्यैव स्याद्द्विर्द्वित्वमिति
भवति प्रउगाकारा क्रियते सपदि पुच्छाग्निर्द्वित्रमिति वचनसामास एव समाधिः द्वे
त्रयकरणप्रकारः ॥ बा। प्रउगं चतुरस्रं विकीर्णं मध्ये प्रावमपङ्क्तिं विपर्ययस्येत
रत्कुपधायदीर्घं चतुरस्रं समासेन समस्य समस्य समाधिः ॥ प्रउगं त्र्यस्रिद्वेत्रं सम
यचतुरस्रीकर्तुं भाष्यते वेत्तदाधस्मायं ज्ञानामध्यात्पूर्वं त्रिकोणायं द्यावत्स्राकु
तसं दत्त्वा द्विधा छित्त्वा एकं नागमन्यं नागस्य पार्श्वे वास्तं तथा तथायो ज्योद्वथा द्वा
विंशत्यज्ञानार्धमिता पर्यापितिर्यज्ञानी भवति। मध्यसूत्रमिति एवं च पार्श्वमान्यो।

वं दीर्घचतुरश्रं कृत्वा तस्य विस्तार द्विगुणायामदीर्घचतुरश्रस्य समचतुर
श्रीकरणे मुक्तरीत्या दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं विकार्य चितिलादि कथ्या ॥ त्र्यश्रपक्
कारणे समाप्तः ॥ ॥ उभयतः प्रउगं येन मध्ये तिर्यग्गपक्षिद्वयस्य पूर्ववस्य समस्योभयतः
यतः प्रउगं त्र्यश्रिद्वयसंयोगरूपं येन छेदेनं तदप्यमध्ये तिर्यक्छिन्नान्यापच्छेदं कृत्वा द्वे ५७
र्ववस्य समस्योभयतः दिति त्र्यश्रिद्वयमूर्द्ध्वाधस्थं मध्येऽवामपच्छिंद्य विपर्यस्येतरत
उपदध्यादितिदीर्घचतुरश्रं तच्चातस्याकरात्या समचतुरश्रीकरणमिति द्वि
कर्णे समासः ॥६॥ एतेनैव त्रिकर्णे समासो व्याख्यातः ॥ यत्र त्रीणि त्र्यश्रीणि

कसमचतुरश्रीकर्त्तुमिष्यते तत्राप्येकैकं त्र्यश्रिदीर्घचतुरश्रीकृत्य तन्मध्यग
तांश्चान्भागान्त्रिदशांतत्रिकर्णीद्वेद्वे दीर्घचतुरश्रं समचतुरश्रं विकारैर्नित्या
दिना चतुरश्रीकुर्यात्॥ पृथक्चतुरश्रीकृतानि तानि वा त्रिकरण्पासमस्येत्॥
त्॥ पंचकरणीनां॥ एतेनैव समासो व्याख्यात इति। पूर्वेण संबंधः॥ यदि
पंचत्र्यश्रीणेपस्फसदोत्नयत। प्रउगरात्पाद्वि द्विसमस्यद्विकरण्या चत्वारि स
म चतुरश्रीकृत्य पंचमं त्र्यश्रि चतुरश्रीकृतं तत्र प्रक्षिपेत्॥ प्रउगप्रक्षिप्यैककं
रणीनां॥ यदि कर्णएकविधस्तुल्यएवपंचानामपि त्र्यश्रीणां तदा द्वेद्वे त्र्यश्री

णीप्रउगेऽपस्थितौ दीर्घचतुरस्रौ कल्पतयोर्द्वीघीति दीर्घचतुरस्रयोः समचतुर
स्रीकरणे रीत्या समासं कृत्वा पंचमं त्र्यस्रापि समचतुरस्रीकल्पतत्र द्विदेतु॥ ग्राह्
उनिन्नमान्ना: करणीः पंचानामपि त्र्यस्रीणां तदा प्रउगप्रक्षेदेन दीर्घचतु
रस्रितान संनवतीति इषकूस र्वाणि त्र्यस्रीणि समचतुरस्रीकृत्य तेषामुक्तविधि
58 ना समासः कार्योनीनाप्रमाणे समास इत्यादि क्रेम॥ ७॥ द्विकरणीनां समचतु ५८
रस्राणां विधा। यदि पंचानामपि त्र्यस्रीणां द्विविधः करणी॥ द्वयोरेकस्त्र्याणामन्य:
दाद्वाचतुर्णामेक एकस्यान्यः॥ तदाद्यथा संनवामकैक विधकरणद्विजसमच

स्रद्वयंस्त्रचानयोर्मध्येद्रसीयसः करणपार्श्वमीयसः समचतुरस्रस्यकर

णीमपच्छिद्य नाना प्रमाणसमासोक्तरीत्यासमासः कार्यः । चतुः करणस

मासस्तु सुज्ञान इति तुल्याङ्गोक्तः ॥ द्विरभ्यस्तं चैतदुक्तमधिका नामाप्यवंदा

र्थ्यायोगसमासः कार्यः ॥ छ ॥ इति निमिषीयासोमसुन्दरामेश्वरचंद्रलतायां शु

ल्बसूत्रवृत्तौ चतुर्थी कंडिका ॥ ॥ उत्तरेषु पुरुषोत्त्वयोऽनेकस्थानविधादित्

तद्धामः ॥ सार्द्धसप्तपुरुषः क्षेत्रं प्रथमोग्निः सप्तविध इत्युच्यते ॥ सार्द्ध

सप्तपुरुषक्षेत्रः सपुरुषचतुर्दशांशस्तु द्वितीयोष्टविधो नाम ॥ एवं स

चतुर्दशांशो कैकपुरुषदृष्या सार्द्धकोत्तरशतपुरुषक्षेत्रं एकशतविधना
मां निमो ग्निरिति पंचनवतिश्चदानेन्नेदाः । अथ पंचधे चसतुर्दशांशाषो
उश पुरुषक्षेत्रो द्विगुणो ग्निरन्यः सम्भवति तमः । त्रिगुणोपि वास्तत्रो क्रांस
सह त्रिनिरष्टाविंशांशो ष्य चतुर्विंशति पुरुषः क्षेत्रफलः । सम्भवति तमः ।
तत्र सपक्षपुच्छाग्निक्षेत्रसाधनं कात्यायनेन द्विपुरुषा रज्जुं मित्येत्यादिना ५६
कलाबेवाक्ते । अत्र पुरुषाभ्यासः प्रदर्शितः ॥ ७ ॥ आद्योग्नि द्विगुणास्त्रि
गुणो न्नवतीतिसर्वे समासः । अथामे कल्पसूत्रठकमाद्योग्नि द्विगुणस्त्रि

गुणएकविंशतिविध इति तत्रैकगुणेपक्षे गुणे पञ्च सर्वोत्ति सार्द्धमानक्षत्राघो
त्रिः समम्पोते। सार्द्धसप्तपुरुषसंक्षेपिकारणपुत्वाधेत। तथा सार्द्धसप्तपुरुष
क्षेत्रफलं समचतुरस्त्रमुत्पाद्यते। तत्र करणी सत्वांशानि सप्तविंशतिं दादि
पंचयत्वाश्च तयाय समचतुरस्त्रं तत्सार्द्धसप्तद्वैपुरुषक्षेत्रफलं समचतुरस्त्र
मुत्पाद्यते। तत्र करणी सत्वांशानि सप्तविंशापदाद्वि स्यात्। तस्याः क्षयारज्जु
द्विकरणी सत्वांशानि तयाय समचतुरस्त्रं क्रियते तत्पंचदशपुरुषक्षेत्रफलं
भवति। एवं तत्त्रिकरण्या त्रिगुणं सार्द्धद्वाविंशतिपुरुषफलं क्षेत्रं समचतुरस्त्रं

भवति तत्र द्विकरणी द्वियवोननवांगुलाधिकाष्टत्रिंशत्पदा भवति। त्रि
करणी तु द्वियवाधिकपंचांगुलोपेतसप्तचत्वारिंशत्पदा। अथ द्वित्रिगुण
योरात्मनः करणी द्विपुरुषेति व्यवहृता रज्जुरुच्यते। सप्तमांशात्क्षेत्रफ
लस्य त्रिपुरुषान्मूलमिष्यते। आत्मनः करणी सैव रज्जुर्द्विपुरुषा मता॥ ६०
द्विगुणे पंचदशपुरुषात्मकस्यादेतस्य समचतुरश्रस्य सप्तमांशेन क्षेत्रफ
लं संप्राप्तं चतुर्गुणं कार्यं तन्मूलमात्मकरणी तया द्विपुरुषां रज्जुं मित्वेत्या
दिक्षेत्रमाधायैः कल्प्योऽग्निश्चतुरश्रा मातव्या। सा च द्विगुणे एकोनत्रिंशत्पदा त्रौ

60

गुलाधिका सार्द्धद्वियवोपेतान्नवतीति त्रिगुणे तु सदशांगुलपंचत्रिंशत्प्र
दा सपादद्वियवोपेतान्नवतीः। अभ्यासपद्मपुष्पमपि द्विदलं निर्माय पद्मपं
मांशमधिमानमुन्नयत्र पद्मयोर्वर्धापयेद् तेषु पुष्पदशमांशं तु पुष्पाधोऽधिमा
नं वर्द्धयेन्नाद्धि पुरुषयावन्नुरत्नात्मा चतुर्थांशमात्रो पद्मौ पुष्पं च कार्यमधिमा
न स्यापश्चाधोऽननं कार्यमिति विशेषः। ननु द्विगुणे क्षेत्रफलपंचदशांशाच्च
तुर्गुणान्मूलमात्मकरणीसमविधेर्दृष्टा तद्वद् द्विहास्थास्तमेवा तुर्थात्तत्त्रा
चा त्रिद्विगुणेऽश्च तुर्द्दशविधः स्यात् सवृत्तदशविधश्चानेव निर्दिष्टश्चा। स्या

त्रिगुणत्वेकविंशतिविधिस्यात्तत्र्यैकविंशतिविधःस्याच्चमध्येत्रिगुण
त्वपृथक्कथनमसंगतंस्यात्।अत्रतउक्तरीत्यैवसाधनं।वेदिस्थानयोर्यवि
डर्द्धशविधस्यपर्यायैकविंशतिविधस्यसाकमावृद्धया।इतरानुपदेशाद
नुपपत्तेर्नावाच्यं।द्विपुरुषांरज्जुंमित्वेत्यादिनाकात्यायनेनाग्निक्षेत्रसा ६१
धनमुक्तं।।तत्रायंसंक्षिप्तार्थः।आत्मानंचतुरस्रंवस्त्रंगुणैस्तैःकोणैर्गदिग
तोमध्येसंपततिवादिशावनुचतुःकर्णीत्तरातऋषेःप्राच्योपश्चिमनिःसृ
ताहुमनयतस्त्वदगतोपद्यामानितत्त्वसपंचमांशत्पुरुषःपुच्छदत्त्वागान्विते।।

अथ स्तनस्त्रगतो विशेष उच्यते। अंशांत्यं शंखसंकोच्य वितस्तौ पद्मपुष्ये।। संधिस्थाने च तन्मात्रम् ... वांते विकाशयेत्।। अथ वापर्वधात्रे चतुरंगुलमुत्सृजेत्।। वर्द्धयेत् तावदंतेषु चितीनामिष्टकास्थिति। पुरुषा देर्मानमुक्तं तद्देवे परितो मितो बहिः समांतरे स्वातं चाधूयाः स्रुचः परिचितः।। ... एकषष्टिर्द्युन्द्विरातीमिता।। सदन्नुनवतिर्वा त्रिशती तदुत्तरोच्यते।। नयंति पात्र्यांतरालवर्द्धयेदिच्छया मिचतु।। उदकार्हस्य कोणे तु पश्चिमे कश्चित् तास्थाय। अंघानाभिमुखान्मानास्थितदक्षां।

परिस्थितः ।६। एकविंशतिविधोनवतीति पुरुषान्यासः ॥ सप्तविधस्त्रि
दत्रे एकैकपुरुषावापं तत्त्वा ७ इविधघस्यउत्पाद्याः । तत्रचतुर्दशपुरुषा
वापे तत एकविंशतिविधोनवति । पुरुषावापमेवाह ॥७॥ पुरुषान्यासेया
वानस्मिन्सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरश्रं तच्चात्मा त्मिन्पुरुषप्रमाणमेव ६२
दध्यात् । पक्षाभ्यां पुच्छेन च विशेषेण वाधिमानो रत्नीन सह वर्त्तते । सपक्ष
पुच्छविशेषस्तां ताहशं प्रथममपि च्छेत्रं सप्तविधस्य नानाप्रमाणसमासेन
समचतुरश्रीकृत्य तस्मिन्नाधिमानं पुरुषक्षेत्रमवदध्यात् त्याहिपितु । नाना

प्रमाणसमासेनेवा तत्र साधिमानपुरुषमानंवद्धेत्रफलंतकरणीवोक्ता

वार्त्तिके। चतुरंगुलसप्तमलवसाष्टविंशतिशतांगुलायातिकः विंशतिस

तविस्तारः पुरुषः कल्प्याप्यतेधीमानयुतः चतुरंगुपसप्तमलववृक्षेत्र

फलंतदीयंनुपंचदशसहस्रमितमष्टाविंशतिशतचतुष्टयोपेतं। करणी

सारविंशत्यंगुलास्यपादेनवांगुलैः साकंचतुरस्रीकुरुतेसासहाधिमा

नंसुसमोऽइतः पुरुषंद्वयक्लृप्ताह।८। समस्तंपंचदशानागान्यावादावेक

समासेनसमस्यपमपुरुषः॥ आद्येयोसाधिमानपनिष्टपुरुषान्त्रहिप्य

समचतुरश्रेतेवतश्चसमचतुरश्रंपार्श्वमान्योस्तिर्यङ्मान्योवापंचदशाधस
ममपश्चिमेद्वौपंचदशांशौदीर्घचतुरश्रौएकसमासेनसमस्यसमचतुर
63 श्रंकुर्यात्सपुरुषोभवति।व्याख्यांतरंतुसमस्तमाधिमानकमेकंपुरुषं
पंचदशधाविभज्याद्वौद्वौपंचदशांशावाघायेःसप्तपुरुषेषुत्रपद्विषद्वि
ति।चतुर्द्दशपंचदशांशाश्चत्रिधा।शिष्टंतुपंचदशांशंपंचधाविभज्यपद्वौद्वौप ६३
द्वाधिमानयोरेकंपुच्छाधिमानेद्विपेस≡आत्मनिचतुर्द्धास्थितःपुरुषत्वेन
व्यवहार्यः॥पक्षपुच्छेचत्रिधाविसर्प्यमेवंसाधिमानःपुरुषःपृथक्त्वेनस

समचतुरश्रितोदरीति तत्र प्रयोजनमाह ॥ ७ ॥ तस्य दशमेन पदमात्रो भ
वति पंचमेन बृहस्पतिः । तस्य साधिमान पुरुषस्य समचतुरश्रस्य याकरणी
तस्या दशमो अंशः । यथा पुरुषस्य तथा पुरुषकरण्याः पंचमांशेन बृहती
करणी भवति ॥ क्षेत्रफलात्पुरुषस्य पंचविंशतितमांशो बृहती दिव्यर्द्धं नि
चेतनं । पादो नाद्द बृहतीकरणी अंघामात्री करणी यथा करण्यर्द्धं पादन्नाग
करणी तदर्द्धं चतुर्नागा करणी दीर्घचतुरश्रास्तत्र बृहत्पर्द्धं यथार्द्धं चा
र्द्धं बृहत्पर्द्धं यथे पादनागार्द्धमर्द्धपादनागार्द्धं घामात्रया या मा पादन्ना

ग॥ विस्तविस्तृविस्त्वध — दृहस्तायामा मात्रं घ्रा मात्रा। विस्तृतिस्तु त्रियाहितेनीति।
वक्रान्तर्वार्तिकोक्ताञ्जेयायथा। ऽरत्निमात्रेक पार्श्वीता वर्द्धिस्मातिरप्पधः।
पार्श्वायाम्सदलारत्निसद्धांगुलधनुर्मितिः। धन्वयतो धस्त्वाऽसात्रेयावल्क
र्णीश्य तुर्दृश। ऽङ्गुलानि वुक्कासु व्यस्तयं त्रेणसाधयेत्। यावंत्पइ ष्टास्ताम्या
सामर्द्ध नर्त्य वितः। स्नेत इति। केचित्पुरुषमात्रं निरधिमानं व धनीयं व्याख्या ६५
ति। तत्रातदाधिमानस्पष्ट श्रम्वर्द्धनं वक्तव्यं स्यात्। ऽधिमानावृद्धौ न तुष्य
ति विरोधः। ऽतः साधिमानपुरुषप्रदेशे पव्याख्ये वश्रेयसी। साधिमाने द्वि

ष्टपुरुषेषु द्विष्टेषु यद्दृष्टत्वं संपन्नं ततश्चात्मपक्षपुच्छरचनप्रकारा वार्त्तिके
दर्शिताः ॥ यथा ॥ अग्निहोत्रफलश्रेष्ठश्रोतांशः पंचदशो भवेत् । तन्मूलमात्मक
रणीरज्जुर्द्विपुरुषायसा । अर्द्धमात्मकरणपास्या द्वित्रिः पक्षपुच्छयोः । स्व
पंचमांशाधिकासापक्षायाममितिर्भवेत् । सैव स्वदशमांशाढ्या पुच्छायाम
मितिर्मता ॥ प्रकारांतरमाह ॥ ब्रा ॥ पुरुषं वा पंचामानानयतोऽपच्छिघपंच
भागान् समस्यर्तां निर्हितां तस्मिन् पुरुषप्रमाणे वदध्यादित्यपरं ॥ पुरु
षद्दोत्रस्याश्वमेधे प्रकारांतरमत तू ॥ तस्मूयनायवाशाद्धः साधिमानं पुरुषं

तिर्यक्पार्श्वेमानीतुसमं पंचपंचधापच्छिद्यपंचविंशतिसमचतुरश्रानूत्कृत्वाते
षुपंचभागान्पंचमांशरूपान्पंचकरण्यासमचतुरश्रीकृत्य ततश्चतुरश्रान्तु तो
यं भागमपनीयशेषोभागैः पुनः समचतुरश्रीकृत्य साधिमानपुरुषेनानाप्र
माणसमासेनसमस्यपञ्चोष्टविधदोपुरुषोभवति॥ तस्यदशमेनपादमात्री ६५
65 भवति। पंचमेन हस्तीत्यादिसमानं। अत्रविशेषः परिशिष्टे। ऊसतेपाके
शोषान्यां द्वात्रिंशद्भागमिष्टका। तस्मादाङ्गप्रमाणेनेष्टकार्यमानाधिकं बुधे २१
रिति॥ पादभागाद्यवरेष्टकाकरणपाद्वात्रिंशद्भागो यंत्रेवर्द्धनीयः॥ सदि

शोषपाकान्त्यांहीनोन्नविष्यति।पघाघधिकेष्टकासुद्वषोंऽशांशोयंत्रकरणं
वर्द्धनावद्दत्यनुन्नवः।तत्रद्वात्रिंशोत्नागः शोषातुद्वात्रिंशएवपाकाद्रस
तइतिनेदेनव्याख्या॥७॥पंचदशोत्नागोष्टांगुलं॥पूर्वोक्तःपुरुषःस्यावा
पस्यापपत्तिदर्शनिपरंसूत्रमेतत्।साधिमानपुरुषकारिणीविंशतिशतां
शात्रीयते।तत्रैकोंशोंगुलं।तत्रकेरण्पाःपंचदशांऽशोऽष्टांगुलेनवति।
तद्वितयंचषाड्शांगुलरूपविस्तारंपुरुषायतंद्वैत्रमप्रोप्यतिसाधिमान
पुरुषमवपचेतत्रायौसप्तपुरुषः।एवंकुरुतेसाधिमानःपुरुषावद्धि

तोत्नवति। पंचारत्निर्द्विशतावितस्तिर्विंशतिशतांगुलः। पुरुषश्चेपतस्माद्वा
दशांगुलंपदमिति। वा ठक्कवर्द्धितसाधिमान् पुरुषपंचदशांशाद्वयस्य
पुरुषस्यपंचमः करणीत्रागोरत्निकरणीदशमः करणीत्रागोवितस्ति
66 करणीविंशतितततमकरणीत्रागोयुलकरणीतिवाव्यवहार्या। इष्टकं ६६
वित्रागादौचोपयोगः इत्येतदर्थंसूत्रं। नचांगुलादिनापुरुषाभावेतो। तस्य
निर्णातत्वेसर्वपुरुषेष्वेकविधमानायतिरनाद्यतत्त्वेननियमः। मनुष्ये २२
यसंदेहस्यादर्थमितफ्कं। पुरुषेवासम[illegible]मेनोानव्यतोपच्छिद्यसहत्नाग

यतः सप्तविधेऽर्द्धपुरुषमात्रमधिमानमरत्निवितस्तिशब्दाभ्यामुक्तं । अष्टा
नवतिविधे चतुर्दशारत्नीन्दक्षिणे पक्ष उपधाति चतुर्दशोत्तरे यउद्दश वित
स्तीः पुच्छ उपदधाति । इति श्रुत्यारत्न्याद्युपदेशेनैव अधिमानवृद्धिरुक्ता ॥
न पुरुषशब्देन तथा सति हि योऽष्टानवतिविधः स पंचोत्तरशतविधः स्यादेक
शतविधश्चाष्टोत्तरशतविधः अतो रत्निवितस्तिनामधिमानरूपाणां पु
रुषेण प्रद्वेष । किंतु हस्त्यवर्द्धनं यतः पुरुषेषु संख्यासंयोग प्रतीयते । अष्टा
नवतौ चतुर्दशारत्नीन्दक्षिणे पक्ष उपदधातीति । श्रुतिरत्न्यादीनां संख्यासंयु

कान्दृष्युगेववर्द्धनीयानाह। नपुरुषमध्येऽत्रह्रेपेणरत्न्यादीनांनपुरुषमध्ये
समासरत्पर्थः। श्रुतौयारत्निरिस्मिुद्धपुरुषेह्वेत्रपंचमोंऽशोविवर्द्धितोवितस्ति
श्चदशमोंऽशः। अथवापेचारत्निर्देशवितस्तिरित्यवयवत्वेनारत्न्यादिसं
ख्यापुंसिसंयुज्यते। नचावयवमात्रवर्द्धनेऽवयवीवृद्धिः स्यादितिनारत्न्या
67 देः समुच्चयः किंतुपुंसामेववर्द्धनंपश्चादरत्न्याद्यधिमानवर्द्धने। येचेतत्सूत्रा ६७
र्थेमजानतः शुद्धपुरुषमात्रवृद्धिमाहुः सर्वविधासुचाह्वपुरुषमात्रामवा
धिमानंसप्तविधरवाहुस्तेश्रुतिंविज्ञावयंतीत्युपेक्ष्याः। नचैनन्नसूत्रेणाधि

न्समस्यासस्त सप्तनागमंगुलं निर्द्दृत्य पुरुषप्रमाणे वदधमादित्यपरं। येति प्रका
रांतरे। तदेव यस्य त्र्यंतरुपसंहराती ञ्जपर मिति विधानमिति शेषः॥ सा
धिमान पुरुष समचतुरस्रद्वोत्रं तिर्दीकायार्ध्यमानेषु सम सप्तधा क्विलंडोन पंचा
शच्चतुरस्रांशा न्हचा तत्र समचतुरस्रांशा गान्पुरुष सप्तमांश रूपान्स सप्तकृणा
समचतुरस्रो च्चित्यात स्मासाधिमान पुरुषकरणा विंशतिशततमोंऽशों
ऽ। तस्य च कायस सप्तमांश चतुर्वंयस्य विस्तारः यस्य च विंशतिशतांगुलमाया
मस्मादीर्घ चतुरस्रं समचतुरस्रोच्चित्य सप्तनागचतुरस्रादपनेय तूरोषंस

मयतुरश्रीलल्लसाधिमानपुरुषद्वात्रेप्रक्षिपेभ्मवर्द्धितसार्द्धसमभांशःपुरुषो
व्यवहार्यः॥तस्यदशमेनपादमात्रीत्यादितुल्यं।एवंहितेद्वावेवपंचदशां
शौवर्द्धितौनवतः॥७॥नारत्निवितस्तीनांसमासोविद्यतेसंख्यायोगात्।सोक
र्यार्थमिदंसाधिमानपुरुषद्वात्रवर्धनमुक्तं।एवंहितेसुखेनैवांगुलादि ६९
प्रविपत्ते कादिषुसुखोधनानवतिष्कतिरत्न्योस्कंधपुरुषमात्राया
परश्चः।सप्तविधएकविंशातिविधोष्टानवतिविधएकशातविधइति
पुरुषमात्रगतसंख्याविवक्षणात्।अधिमानस्यपवष्टथ्यकृश्च्छयुक्तत्वात्॥

मानस्पर्द्धिरेव निषिध्यते किंतु पुरुषमध्यप्रवेशमात्रं निषिध्यते।
स्वर्धनं तु स्यादेव। अपि रहस्ये चैकत्राविधप्रतिपत्तिपादिकाया श्रुतिस्म
दर्थो वा निवृत्तिकृ प्रपंचितोपि लेशतस्तूच्यते। अष्टाविंशतिप्रांत्व पुरुषा इति।
आत्मनि करणे रूक्त्र हृदयदत्ते प्राग परत्वागगता; प्रागं केष्टकाः लिख्येतव्या इ
त्यर्थः। तथाष्टाविंशत्तिर्वं चइत्यात्मनि करणे हृदयदक्षिणो तरत्वागता उद
ग चके ष्टकाः लिख्येतव्याः। एवं षट्पंचाशत्पुरुषकः आत्मा चतुर्दशपुरुषा दक्षि
णः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्च चतुर्दशपुच्छं इति द्वाचत्वारिंशदपरेइत्याहानव

ति: पुरुषाश्चतुर्द्दशारत्निन्द्रक्षिणे पक्षउपदधाति चतुर्द्दशो त्तरे चतुर्द्द
शवितस्तीः पुच्छउपदधाति इत्यरत्निः पुरुषक्षेत्रपंचमांशा ।। वितस्तिस्क
दशमांशाइतिद्वित्रतः अ सप्तपुरुषा अन्येप्वधिमानरूपावर्द्धं तेन तु पुरुष
चेनागणयंत इत्यष्टानवति विधः ।। [illegible]प्यग्निक्षेत्रफलं क्षेत्रयोः शान्यं वदशो
न वेत् । तन्मूलमात्मकरणी रज्जुर्द्विपुरुषावसा ।। अर्धमात्मकरण्याः स्यादि ६९
स्त्रतिः पक्षपुच्छयोः । स्यपंचमांशाधिकासापक्षाग्राममसि । तिर्नवेतु स्त्रिवस्च
दशमांशाब्धाद्युच्छायामसिति र्मनित्पकवक्षोत्क्वापंवोत्तर शतपुरुषकक्षेत्रफला

69

तु क्षेत्रसाधनमेकशतविधार्थमाह ॥ अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीते तां सप्त
धा समस्य तित्तस्यैव तुरीयेणांगानामनुपदधाति त्रीन्पक्षपुच्छेभ्य इति । त्रिविधस्य
पुरुषस्य त्रिपुरुषः क्षेत्रं समचतुरस्रा — — तेन सप्तधा विहितेन ज्यावतुरीयेणांगाना
नि विहितपति त्रीन्पक्षपुच्छेभ्य इति त्रिपुरुषा वापः सिद्धः । तदधिमा नवकेन माह ।
अथारत्निमात्रीं रज्जुं मिमीते तां सप्तधा समस्य तित्तस्यै त्रीनंगान्दक्षिणे
पक्षमुपदधाति त्रीनेवोत्तरे निःस्तरं तिव तुरस्थ इति । अरत्निमात्री मिति पुरुषक्षे
त्रं पञ्चमांशहेत्रं रक्ष्वादीष्षींशं च उरस्यं च लयति तस्य त्रीनू सप्तमांशान्दक्षिणपक्ष

70

श्रांतेन दीर्घचतुरश्रां कृत्वा योजयेत्‌ । अग्निने चोत्तरपक्षः प्राप्तो एवं कृते पुरुषपं
चमांशाः सप्तमांशेनो वर्द्धितो न वाति । तथा अरत्नि वितस्तिमात्रामिपुरुषक्षेत्र
मीतेनाः सप्तधा समस्यति तस्यैत्री श्चागान्पुच्छेउ पदधातिनिः स्त्कृतिचतुर
श्रं । वितस्तिमात्रीति पुरुषक्षेत्रे दशमांशाद्धे त्रंदीर्घचतुरश्रं सप्तधात्वं चात्री ७०
नंशात्पुच्छांते दीर्घात्वि त्वयोजयति चतुरस्रपक्षति । एवं पक्षे पुच्छे च सर्द्धपुरुष
स्यात्रयः सप्तमांशा वर्द्धितात्वं वाति । तेनैकशतविधपुरुषस्यात्रितिम्न अर्द्धगो
शेः महद्भिन्नरश्चात्वं पुरुषाद्धेत्रफलं स्यात्ततोऽग्नि क्षेत्रफले हृद्भृत्लफक्करपेमा

नीतात्मकरण्यादि यथा त्रियवो नैः पादैः षड्ढस्तत्वात्मनः करणीन्नवेत्
तदर्धपिंडवाक्यधो विस्मृतिः पद्मगायति:। अंगुलोन षड्ंगुलि: पुष्पायामोध
राद्धिनि:। पदैर्न वांगुलो पतैस्त्रियवैरपि दश्यता॥ ॥इति नेमिवायसोमसु
द्रामवंद्रत्तनायांशुच्छत्तो पंचमीकंडिका॥ ॥अथाग्निवेदी हकाध्यमाणां वि
वर्द्धत इत्येतद्वदाम:॥ यथा पुरुषान्कस्यवादग्निहोत्रं वर्द्धते तथा वेदिमा
नमिष्टकामानं नवर्द्धतान हि वेदिमान वृद्धिं विनाल्पकल्पिता यदि दिवं तत्र
माति। नैवेष्टकामा न वृद्धिं विना तावत्संख्या निस्सानिरल्पकल्पिता यदि देवत्र

71 रणं संपद्यति। ततोऽग्निक्षेत्रवृद्ध्यनुमानाद्वेदिरिष्टकाश्च वर्द्धनीयाः। ततः प्र
त्युक्तं। यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इति। तदिह विशदयिष्याम इति
प्रतिज्ञा। तत्रेष्टकाद्द्विरुक्तैव। तस्य दशमेन पादमात्रीत्यादिना। अत्र तु क
त्वात्स्वत्रानुवादे पुनर्ग्रहणं।।१।। द्याकरणी चतुर्दशप्रक्रमान् संक्षिपतीत्यस्य ७१
प्रक्रमस्थानानागान्स एकत्रतविधिः प्रक्रमः। त्रिपदाकरणी कस्य सम
चतुरश्रस्य प्रक्रमस्यैवेत्थं चतुर्दशगुणं याकरणी संक्षिपति सा चतुर्द
श्याकरणीत्यर्थः।। सैव द्विपतिसमचतुरश्रीकरोति। तच्चैतेसमं चतुरश्रे प्रक्र

७

मद्क्षेत्रस्यसमचतुरश्रस्यसहस्रमोंशोयःससप्तमोंशःपंचांगुलविस्तारःअ
द्विंशदंगुलायतःसत्रिगुणःसत्रिसहस्रैभागपंचदशांगुलविस्तारःषड्विंशदं
गुलायतःसमचतुरश्रीकृतःप्रदेशोनानाप्रमाणसमास्तरात्याएवंकृतप्रश्र
मद्क्षेत्रस्यत्रिभिःसप्तमांशौःसहचतुर्दशप्रक्रमक्षेत्राण्येकत्रसमचतुरश्रीकृ
तानिनिवर्तितस्यक्षेत्रस्यशाकरणाद्विविहनसप्तत्रिंशदधिकशतांगुलमि
तासेकशतविचप्रक्रमक्षेत्रेनव्यवहार्यौ।तेनप्रक्रमेणप्रकृतिवेद्यादिमा
तव्याश्चसप्तविधेषड्विंशदंगुलःप्रक्रमः।तत्रसमचतुरश्रक्षेत्रस्यप्राति

72

पुरुषोऽष्टयमष्टविधादिषु सप्तमः सप्तमोंऽशो वर्द्धत इत्युक्तं न वक्तव्यं तास
वैष्वपि पुरुषोऽष्टयेषु वेदिरुक्के कन्न वति। उत्तमचयेयो वड्मवति: प्रक्रमस
प्तमांशगात् द्वेपाइति। कथितं न वति। यतो यावधि सप्तविधप्रति पुरुषयं
साधिमान नरद्वहुतं: सप्तमः सप्तम एवांशो वर्द्धत इति। यथा — ग्रातिप्रति ७२
ज्ञयान विसेधः। स्त्रिनंत वाङ्गिकाश्चक प्रक्रमप वदशोंऽशयोः वर्द्धनं वदन
स्कृतिस्त्राथा। ज्ञतामात्मनष्ठा विश्वकार। ॥ तात् द्वितीयो वासघसुसप्तसुप्र
क्रम बहुप्रक्रम म म वधावातसास सप्तम नागेन प्रक्रमार्थी। ॥ द्वितीयोध्यावष्ट विधेस

त्तविधस्यमहावेधायाधंतिप्रक्रमद्वेचाणितावंतांमध्येसप्तसुसप्तस्व
केकंप्रक्रमदोत्रंप्रद्विप्पासमचतुरश्राडिक्ययात्रिसप्तयः सप्तमः सप्तमो
शः समचतुरश्रात्तितंचक्रमोन्नवतितस्यतस्यकरणोप्रक्रमकरणी
वितिप्रकारांतरं। एवमपिप्रक्रमसप्तमांशवृद्धिरेवदर्शिता। इत
यादिबुद्धिवादयः प्रक्रमसमांशाः क्रमाद्वृप्पा॥ सूत्रेसप्तस्वितिपदं
केविद्वाशितिमेवसत्तत्वागंति। शुकश्चसपादेवोप्पाप्रयातनाभावा
त्। प्रक्रमवृद्धिमात्रंहिवाच्यंतच्चसप्तसुप्रक्रमप्रदेशेपोक्त्वातत्सप्तमां

73

शो त्काव्याप्तत एव। प्रक्रमेणवासप्तभागेन प्रक्रमार्थोऽस्त्यनुवर्तीत। अथ
वासप्तविधस्य यत्प्रक्रमद्देत्रं तत्र तस्यैव सप्तमभागं वर्द्धयित्वा नानाप्रमा
णसमासेन समस्य तत्प्रक्रमद्देत्र मष्टविधाद्धृष्टव्यं। तस्य करणप्रक्रमा
याम:। एवं स्तृतीयसप्तमांशद्वयं वर्धयेत्तदपि प्रकारांतरं॥ ॥ एकशा
तविधानु। एवमाएकशतविधस्य सप्तमांश वृद्धिराद्वेत्ताप्रक्रमकाये २३
चतुर्नवतिः सप्तमांशाः प्रक्रमद्देष्याः। स एकशतविधप्रक्रमः। अथैक
शतविधस्याग्नेर्वेदिं प्रतिपादयंतो तिष्कतिर्लेशतो व्याक्रियते। सापूर्वे
या

बासप्तविधस्य वेदिस्तावती चतुर्द्दशालश्च एकशतविधस्य वेदिर्मिमात इ
ति। सप्तविधवेदिश्चतुर्द्दशगुणाष्टानवतिविधस्याग्नेर्वेदिः सिद्धा। = प्रत्रम
हावेदिक्षेत्रफलं सप्तविंशतिर्नां लब्धे मूलं ह तंबाङ्घ्रि। प्राणायाममिति
मेता। स्वायम्भुवोरोनि तास्ये वक्षोलिङ्ग्यमितिन्नोवत्नु। प्राणायाममिच्छितिसूं
त्रोनो नां सप्तमितिर्न्नवेतू। इतिवार्त्तिकोक्तरीत्या प्राणायाममश्रोत्पं साः सा
धनाया:। एकशतविधेवेधर्थमाहाश्वष्टषड्विंशत्यकमाणं रज्जुमिह्नुते
ता: सप्तधासमस्य तितस्यत्रीनूनागांशांव ३ पद घातिनिः स्वजतिचतु

सोप्यत्रिंशत्प्रक्रमोभिमीते तां सप्तधासमस्यति तस्यैत्रीनु पश्चादुपदधा
ति निःसृजति चतुरः। अथ चतुर्विंशतिप्रक्रमां भिमीते तां सप्तधासमस्य
ति तस्यैत्रीनूर्नागाननु पुरस्तादुपदधाति निःसृजति चतुर इति। एतावता प्रबंधे
न षड्विंशत्प्रक्रमायाम त्रिंशत्प्रक्रमश्रोणि चतुर्विंशति प्रक्रमांसायाः
75 श्रात्तत्वाः सप्तविधवेदेस्त्रयः सप्तमांशात् अष्टानवति विधवेघां वर्द्धनी ७४
या इत्फलं भवति। अष्टानवति विधप्रागायामः। वङः सदस्यपत्र
तीयचत्वारिंशानवापिच प्रागायामां गुलानिः स्नुः शते घूने विधिष्यति॥ अति

चोऽननातु। षड्विंशत्सप्तनक्षत्रं त्रिगुणं तथा वार्त्तिकृत्कल्पितं तद्धरेण सार्द्धसप्तनिर्द्दिष्टल
ग्नं वत्तु। सप्तत्यंगुलमात्रं किंचिदधिकं आगायाममेवर्द्धयन्तु। न तु। यथा कृतौ एव
त्रयः सप्तमांशाः किं न वर्द्धिता। मेवं यद्विप्रागायामः। प्राहुतएवस्मात्तदा तथा क्षे
ताष्टानवतेस्तु बहुतरः आगायामः। प्राक्तिर्ज्ञानं च बहुतरं तदपेक्षया सार्द्धसप्त
स्वरः कल्पितः। अनेन नङ्गतवर्द्धानेन प्राप्तत्वावेदेश्च यः सप्तमांशाः एव वर्द्धिता मा
धिको नावधिर्भविता इति। युक्तैव हस्तकल्पना॥ एवं विंशत्यक्रमाः। सप्तनक्ष[illegible]र्द्धं
सार्द्धसप्तनक्षत्रं किंचिदधिकं द्विव्यञ्चोपेतैकषष्ट्यंगुलरूपं श्रोणिमानेष्टानवति

विधमयावेदेर्वर्धीयेत् । एवं चतुर्विंशति प्रक्रमाश्यसंक्ता ॥ अग्रं तं सार्द्धसप्ताङ्गि
न्नं किंचिदधिकत्रियवोपेतो नपंचादशादंगुलात्मकमष्टानवतिविधवेधं स
मानेवर्द्धयेत् । एवं हते प्रहतिवेदेस्त्रय: सप्तमांशा वर्द्धिता भवंति । ततश्चैव क
शतविधे प्राणायामो वार्त्तिको का यथानैकशतपुरश्चैनो शतेतानाद्धियुतं
75 नरवा ॥ प्राणायामस्त्र्यंगुलाढ्या: किंचिदप्याधिकास्थिता । तेषष्टांशोनि ७५
ता: सार्द्धद्विसहस्त्रचतुष्टयं । शतांगुले धनिमाहृतं प्राणायामेन वेदेस्त
द्वेत्र मानमिदं गुलै: । कोटिरेकाशीतिलक्षसप्ताद्युतशताष्टकं सहस्रपं

चषकवचारिंशाच्चतुरंगुलं। चतुःस्रक्तांरत्नकोपेतमितिस्त्रमंत्रमालात॥ एव
मंत्वायनेरेकशतविधस्यावेदिः कात्यादर्शिता॥६॥ नांतःपात्यागार्हपत्ययोर्द्वे :
द्विनिघति तावदेवयोनिर्निवर्तिन्वैजातगर्भयोनिरनुवर्द्धत इति श्रुतेर्द्वे
रत्नंतं प्रतिषेधः॥ अत्रश्रूयते। नवोद्धृकुत्तरविधस्यंत एनांश्चतुरस्रकमाने तं
यच्चामममनुवर्धयंति योनिमनुवर्द्धयाम इति न तथा कुर्यान्निर्वैजातंगर्भं यो
निरनुवर्द्धते यावद्धावयोनावंतर्गर्भोनिवर्तितावदेव योनिर्विवर्द्धत एतावद्ध
धः अत्रगर्भस्यवृद्धिःस्यादेहेतथाकुर्वन्नितत्वं हतेपितरं प्रजापतिं सं

पदस्थावयंतितइष्टापापाया ॐ सोन्नवंतिपितरऽ हिःप्रजायतेऽ संपदस्था
वयंतीति। अत्रसूत्रस्यतात्पर्यंस्वरूपेणारत्नात्वक्रमत्रयंतं:पात्पशंकुः। तत्र
योपिप्रक्रमाः प्राप्तताएवाद्यायेरिवद्वितीयेघेकशतविधायिषुडेयान
76 नुघर्घनीयाः। तथाव्यामधिधौल्नापरिमंडलागार्हपत्यविविरूक्ता। सावा ७६
द्याग्नेरिवसर्वेष्वष्येकरूपानवद्भनो। यायत्नोगार्हपत्याविति। सातपत्या
योनिश्चैनयो। निवेनश्कृतावुपपादिता जातेवगर्भेपश्चाद्यो विनिर्वर्द्धते
।इति नवैजातमित्यादिश्रुत्वात्। मतोंतःपात्यगार्हपत्ययोरूत्त्यरविधासुन

वृद्धिः॥ एवंसूत्रकृता श्रुतिरेवानुकल्पदिशाति। नच सूत्रे वैद्धिकउत्त
राविधा इत्यादिश्रुत्याविधानान्न तथा ऽऽक्रियादिति प्रतिषेधनाच्च
विकल्प एव ह्युक्तोत एव कल्पस्सूत्रेन्तःपात्यमार्हपत्ययोरद्धिन्निति
विकल्प एव दर्शितः। अत्रापि श्रुत्यनुकारमात्रंकृतं तत्र तु विकल्प
एवेत्यदोषः। यावत्प्रमाणानि समयचतुरश्रं लेपकाः कर्त्रिविकाषेदे
कानानिता निन्नवंति विंशति गुणान्येकत एकाधिका। निश्चाधिनव
तिश्रूचातस्य पुरस्तात्करोति। यावंति उत्तप्रमाणानि समचतुरश्रालप

कोत्तत्पसमचतुरस्रं कर्त्तुमिच्छेतावत्संख्यैको नाम्नरज्ज्वा द्विगुणोतिर्यग्ज्ञा
नं। सैव वेष्टसंख्या का धिका। एकतोसुंजमानं। त्र्यश्रिकथन। द्वापरोपि
कृतोन्यतरस्मावानेव। तोमुत्रोतिज्ञानीतात्प्रसारितावुपरिमिलत।।
एवमेवत्र्यश्रित्रैत्रं नवति। त्र्यश्रिरितिपुद्गलिंगं प्रदेशापेक्षया। मुत्तद्भया
त्रैक्यातिर्यग्ज्ञानार्द्धं यावत्प्रसारितस्य मध्यमतलं बस्तु त्रस्य यदर्द्धं २१
तस्यैवोपरपि संज्ञा। सकृत्स्मृत्वा वत्करणीजवति। इतिप्रकारांतरं स
वेधासमचतुरस्रसंग्रहार्थं दर्शितमावार्येण। यथा। क्वचारितुल्यप्र

माणानि समचतुरश्राणेपकं चापकर्तुमिष्यं ते तत्र चतुःसंख्येकोनात्रयं। तद्धि
गुणं षट्। चतुःसंख्येकाधिकापंच। तावद्भुजहृयमानं। तादृशीभ्यस्त्रिणेद्दे
सेत्रस्त्रे मध्यमं भुजद्वतिर्यग्ज्ञानार्द्धयावत्पदृद्दे वतुमानं तदर्द्धद्वय
मिषुप्रमाणे सेपचतुःकरणी। तिर्यग्ज्ञानं ज्याऽऽरूपं तच्च। तद यद्धयाङ्के
षु विन्नोपरि लिष्यते। यद्यं बाहुस्पञ्चारकूप तान्नवती। तिइषुर्चमुक्त।।
एतस्तिर्यग्ज्ञानस्य मध्ये मध्ये लेब्यसंपातस्थे लम्बमुन्नयता। यद्दि खंडे तेऽ
बधेनामे। भुजवर्गाद्दवधावर्गेनिन्मूलं लंबमानं। लंबमानार्द्धं तु श

र: स एतावत्करणी। तदुक्तं न्यायवता। चतुरश्रं तु यावद्भिः प्रमाणैः कर्तु
मिष्यते। एकोनद्विगुणैस्तैस्तु रज्जुरेकाधिकैर्मिता। अथ बालेन्दुतस्यायाम
स्य संदेहे पिक्ष न वेत्तु सिद्धेषु: करणी प्रोक्ता शुल्बकारेण बोधितेति। मत्स्यसंदेहे पि
केतिलं बसस्त्रस्य अग्निमध्यास्वस्या हे विकृता। मत्स्यरूपतां नवति नु मत्स्य सं
78 हि पतितुल्पाद या तिस्त्र वरज्जु विषु नमि सत्य तावत्करणात्पर्यः॥१८॥ यू १८
घ्या यूपं वेदिवर्द्धनमित्योविद्याम:। यूपैकादशिन्यां वेदिपुरा भाग: समवि
न्यको यूपाश्चैकिव्यत इत्येक: पञ्चानत्वनवेदिवर्द्धनं। यूपानां मिथो रथा

ह्वमात्रमंतरालवर्तीत्यपरः। तद्धस्तत्र यथा यूपंदेविवर्द्धनमिति स्फ्यचितमाचाद्वे
ण तद्दिहति त्रिवृत इतिहास्मत्रं। अत्र न पर्यांतवैधर्म्यमिच्यवमर्थोन्यथा हतस्या
ऋतिपपययूपानां वेघसंस्पर्शापातात्॥ यारज्जुरेकादशोपरवाणां हि पति
दशावरयाद्वोत्तरस्यायसाम्वद्धविंशोनागः सप्तक्रमः। उपरमाणांमानं द्वाद
शांगुल पुरस्तादपाछिघेत्यनेन द्वादशांगुलं स्मरति ष्याति। रथाद्वमानं वुकं
चतुश्शतौमम द्धुति। तत्र यूपेकादशपद्मादेकादशोपरवगर्तान् दशान्तेषाम
न्तराल निचतुरधिकशतांगुलमानामिता निंत्रिंतरान्नांतु परवाद्धपारज्जुः

संक्षिपति मिनोति तावदायतेत्यर्थः ॥ तस्याश्चतुर्विंशाख्यक्रमः ॥ वेदिप्राचीर्हि
षड्विंशतिर्हि प्रक्रमा ॥ तत्र दशाद्वौ दशोपरवमानांगुलानि ह्रासस्तत्यधिकैक
दशशतानि तत्र षड्विंशाख्याः ॥ प्रष्टांशकोणे नैकोनपंचाशदंगुलः तावती प्र
क्रमकरणीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तेन वेदिनिमायचादशांगुलं पुरस्तादपच्छिद्यतद्यूपा १८
79 वघाटकं कोः पुरस्तात्प्राचमवधमवतस्मिन्तरश्मिन्यूपान्मिनोति ॥ पूर्वपदहस्त्र
मेतत् ॥ तेन पूर्वेक्तिप्रक्रममानेन षड्विंशत्प्रक्रमा प्राचीत्यादि वेदिविस्तावे
घं सकोणद्वयादधः पार्श्वमान्योर्यूपावघाटकं कृतम्यप्रतपञ्चधस्तत्रेचघाद

शांगुलमानेनविक्रानित्रीण्युल्लितातेषुतिर्यक्त्वंदद्यातावतीवेदाष्ट्वन्ना
गेह्लिचायूपावघशंज्ञात:।पञ्चाद्वादशांगुलमानाडुपरिभ्रागायतंतावद
पह्लिन्नांवेदिभागंयोजयेत्।तस्मिंश्चवेदिंयूवतातायोजितेवेघंशेद्वादशां
गुलविस्तृतेद्वासप्ततत्याधिकेकादशाग्यानांगुलायते एकादशापियूपाश्च
श्चाद्विमानांतरालत्यागेनचेतद्येकादशावटेषुमिनुयात्बहिर्यूपैतोएते
नद्वादशांगुलव्यासतागर्त्तानांस्थविता।एकादशापियूपावेघंतरेख
निवक्षिताजवेयुरपञ्जिनोवेघंशएवहिसप्रावायवयूपवद्भिक्षितान्नवान्।

प्रास्तुदेविच कर्माणीति ॥ ३ ॥ पार्श्वयोर्वार्द्धमंतर्वेदीतिश्रुतेरर्द्धकानृ ॥ सि
द्धांतस्त्विमेतनु । वा शब्दः पक्षव्यावृत्तौ । मिनोतीत्यनुवर्त्तते । यूपावघशंका
वैकंकतमचितः पार्श्वयोरर्थ्यात् मात्रां तराणां वा दरार्द्धकानृ = अर्द्धएवा
र्द्धकाः । स्वार्थे कः । वेघतर्गताद्धानि तिष्ठावत्तादक्षाघ्रूपान्द्वाद्दशांगुल
व्यासेषु गर्तेषु मिनोति न च पद्धिश्नवेदि सर्वभागे प्रागायतनिवेशनात् ।
अतो वेघपक्षे दोऽतिनकार्यः । कृतएतनू = अर्द्धमंतर्वेदिमिनोत्यर्द्धंब
हिर्वेदीति श्रुतेः । एतच्चविविक्तं तृतीयस्य सप्तमे । तथा यूपस्यवेदि

80

रिति॥ अत्र यादियूपस्यैवामिचात तदर्द्धमितो भागो वेद्यंतर्गतो यूपांगत्वे
न विधीयते। तदार्द्धं बहिर्वेदौ तान्नेनापि बहिर्भागात्पांगत्वेन विधेयाए
वं चवाक्यभेदः॥ सोयेकवाक्यत्वसंभवेसति नन्याय्य इत्यन्यंतरं बाह्यन्ना
गान्नामुपलक्षितोद्देशो मीयमानयूपो विधीयत इति स्थितं॥ अत
एव च कात्यायनेन तदर्द्धमित्यस्य त्रयन्तु। ततश्च सर्वस्यापि वेदेर्बहि
रपि चरितार्थ्यान्निवर्ति। सर्वयूपसंबंधादित्यदीर्घवयूपपंक्तिः। तीवि
स्तृतिनुप्राचीयूपपंक्तिः। नाग्रस्तत्वमिति प्राचावेतिस्त्वविताप्तीतस्तुद

ज्ञेऽग्निष्टोव षिंष्टोयूपो भवति। प्रायो बहुयूपपङ्क्ति-रिति तत्राग्निष्ठ एवांतर्वेद्यर्द्धगतो
न्ये तु बहिर्वेदिगताः वचनाद्भवंतीति तच्छंदं तदर्थमपि वेद्यपच्छेदो न कार्य इति
सिद्धं। यत्तु श्रौताग्न्यनंतयाज्ञिकैः स्वमानोक्तयूपार्थं वेदिवर्द्धनमिति तावत्सुतपरस्य वक्ता
रक्ता तद्भ्रांतिमात्रं। प्रत्यक्षतावत्सुतिविदिवृद्धेरत्यंतासंभवात्। तत्रादि प्रायोव ८
यूपपङ्क्तिर्वेद्यां संबंधनां भवति॥ ८॥ एके प्रथमोत्तमौ वचनेतिवत्। इदं मतांतरं
8। यूपैकादशिन्यां केचिदाचार्याः प्रथममवरमो ह्यावेव यूपौ प्रत्यतिविदितिसोमा
येनैकयूपपक्षे एवांतर्वेदिगतावौडुलोमिते न्यार्कक न यूपान्बहिर्वेदेवमिन्वंती

तिमतांतरंवैकल्पिकं॥ ठासे षाग्निरखंडिनोवेदिर्निर्विंतीचात्रश्लोकाः।यूपेका
दशिन्यायांवेदिवर्द्धितावासाग्निमंडिनात्पारख्यायोच्यते।यूपानांत्रेखराकार
तयास्थितेः।त्रवेति चात्रश्लोकाः।इतिसू चैवेवकेवनश्लोकाः। प्रथीसेष्टेपकाः
पठिताः।यावत्प्रमाणोरज्जुःस्यात्तत्तावानेवागमो नवेतु। आगमार्द्धंदशकुस्या
दंतरर्द्धनिरंकुनमित्यादयः।तथा।संख्याङ्कःपरिमाणघ्नःसमस्तश्चनिरंकुकः।सम
भ्रमोनवेद्विहान्तुच्चावित्परिछिक्कइतिसुश्लोकिकप्रदर्शकाश्चान्येपठिता
स्तेनतत्रतत्रास्माभिर्व्याख्याताः।तानूश्लोकान्परिशिष्टांतेत्वपठं तास्मकाल्पा।

यनशिक्षा ॥ सर्वदोषदरिद्रस्य युद्धमंत्रस्य धीमतः ॥ समाप्तेयं क्रियाशौच्वीकात्या
यनमहात्मन इति । सूत्रस्य ग्रंथविशेषस्य दोषात्क्रसामंजस्यादवसेतैर्द्दि दिद्रस्य
दितस्य स्फुद्धचेन सक्नावं मंत्राम्नायमधीमतः श्रोत्वाद्वित्रमानसंबंधिनि ॥ सुद्व
मानइत्य तोधस्तोधीयिभुप्चस्तत रूपस्पद मितयेण । दिद्वाण्यच्चि तिडः पु क्रिया ८२
82 विधिः समाप्तिमाप्ताहि तिशिवं सिद्धं ॥ ॥ ज्ञानायायांकुजांरागुघ्नस्याशा । तिथि
मितेसिता । वैक्रमेवत्सरदृतौ रामचंद्रेणानेमिषि । श्रीपर्वतानिकव्यर त्रि
पुराक्तिद्वैः सूत्रेऽवलंबितपंथाः । पितृपूज्यापादा । ध्यावितमर्थ्यमवदान्द्वि

२८

हितः अपंचस्यास्यैव वार्त्तिकपदैरनयावद्वृत्या। टीर — ह्यामिनमीडे काश्मी
रावायिमाप्पगणितविधिं तस्माद्धीमत्प्रवरान्मयेदमुद्घाटितं शास्त्रं ।
न्त्र्यर्थ्यैक्यविन्नु न गुरोरूपदेशगामि नावेदनाप्प विषयेऽपि सइह्हितोर्थः ।
उद्घाटितस्कयदासो गुरुवित्तवत्नीवाम्पि छ्पातिशय एव हि तत्र हेतुः ॥
शुद्धे त्वनुस्मृतां नेत्रे मरपदेशप्रकाशके । स्पष्टबोधव्याधिकेलिसेवृत्ति
र्विजमास्त्वियं ॥ छात्रबोधायकेचेमां वृत्तिं यत्नुप्पमर्जितं । तदर्पितं म
यायज्ञनाच्छ्रे देवाय विद्महे ॥ ॥ इवि विवेशालालाद्दोयने मिश्राय सामस्तु

ड्रामचंद्रकृतायांशुल्बवृत्तौषष्टीकंडिकास्समाप्ता॥ ॥श्रीरामायनमः॥ ॥
संवत् १६८० वर्षे श्रावण वदि ८ सोमवारागस्यांविश्वेश्वरसान्निधौलिखि
ताशुल्बवृत्तिः॥ ॥छ॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥
एतत्पुस्तकाध्येतॄणांकल्याणंनिरवद्यंचपांडित्यंभूयात्॥ ॥ ॥

[redacted] १२५०

स्व॥ जि लिप तौ तग तै